

UDK: 94:339.5(497.1)"1955/1980"
338.24.021.8(497.1)"1961/1965"

DOI: <https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.tom.325-356>

Ognjen TOMIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

ognjen.tomic@inis.bg.ac.rs

ORCID: 0009-0008-1035-5805

Jugoslovenske privredne reforme u kontekstu spoljne trgovine: kvantitativna analiza (1955–1980)¹

Apstrakt: U radu se, analizom statističkih podataka i korišćenjem arhivske građe i relevantne literature, ispituje uticaj mera privredne reforme iz 1961. i 1965. godine na jugoslovensku spoljnu trgovinu. Mere privredne reforme bile su usmerene ka liberalizaciji robne razmene, jačanju tržišnih elemenata u Jugoslaviji i uspostavljanju konvertibilnosti dinara. Ove mere trebalo je da povećaju obim trgovine, odnosno otvore Jugoslaviju ka inostranstvu, naročito ka zemljama Zapada, uravnoteže trgovinski bilans i podstaknu pozitivne promene u pogledu veće diverzifikacije i bolje strukture jugoslovenskog izvoza. Analiziranjem šest različitih parametara spoljne trgovine Jugoslavije u tri glavne kategorije (opšti razvoj spoljne trgovine, geografska rasprostranjenost spoljne trgovine i struktura jugoslovenske trgovine) tokom pet petogodišnjih perioda, od 1955. do 1980. godine, ovaj rad prikazuje uticaj mera privredne reforme na jugoslovensku trgovinu sa inostranstvom, u kratkom i srednjem vremenskom okviru.

Ključne reči: ekonomska istorija, istorija Jugoslavije, spoljna trgovina, liberalizacija trgovine, privredna reforma, Hladni rat, međunarodna trgovina, diverzifikacija trgovine, struktura trgovine

1. Uvod

Drugi svetski rat i pobeda revolucije koju je u Jugoslaviji sprovela Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) doveli su do korenitih promena u celom jugoslovenskom društvu i državi. Na polju spoljne trgovine ova promena bila je dvojaka. S jedne strane, nova vlast centralizovala je spoljnu trgovinu i us-

¹ Članak je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS, a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2025. godini br. 451-03-136/2025-03/200016.

postavila potpunu državnu kontrolu nad njom preko Ministarstva (sekretarijata) za spoljnu trgovinu.² Uvedene su mere carinskog protekcionizma za veliki broj proizvoda koji su se ranije uvozili, s ciljem zaštite domaće proizvodnje, a istovremeno je uvoz onih proizvoda koji su nedostajali novoj državi (prvenstveno je bila reč o mašineriji i sirovinama potrebnim za industrijski razvoj) ohrabrivan povoljnijim carinskim stopama. Ove mere, udružene sa ubrzanom industrijalizacijom nove države, dovele su do brze promene strukture proizvoda koji su se uvozili i izvozili.³

S druge strane, nova politička situacija u Evropi dovela je do promene u strukturi zemalja sa kojim je Jugoslavija trgovala. Evropa se, ubrzo nakon Drugog svetskog rata, podelila u dva politička i ekonomska bloka – jedan zapadni, kapitalistički, a drugi istočni, socijalistički. Jugoslavija se kao socijalistička zemlja orijentisala na trgovinu pre svega sa Sovjetskim Savezom i Čehoslovačkom, ali i sa drugim zemljama Istočnog bloka, pa je tako u prvim godinama nakon rata gotovo 80% jugoslovenske spoljnotrgovinske razmene otpadalo na istočnoevropske zemlje.⁴ Od zapadnih zemalja, Jugoslavija je najviše trgovala sa Italijom (oko 8% razmene) i SAD (oko 9%).⁵ Nakon političkog

² Александар Ракоњац, „Између Истока и Запада: заокрети у југословенској послератној спољнотрговинској политици (1945–1952)”, у *Нови хоризонти спољне политике Југославије – Балкан, Европа, Сведи*, ур. Јован Чавошки и Александар В. Милетић (Београд: ИНИС, 2023), 85. О југословенској привреди након Другог светског rata видети и: Александар Ракоњас, „Обнова југословенске индустрије 1944–1947: идеје, планови, пракса”, *Историја 20. века 2* (2018): 87–100; Александар Ракоњац, „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација”, *Токови историје 2* (2016): 151–176; Милан Пиљак, „Главни механизми контроле привреде у социјалистичкој Југославији”, у *Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку, књига 1, Зборник радова*, ур. Владан Јовановић (Београд: ИНИС, 2015), 281–299; Branko Horvat, „Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period”, *The American Economic Review 3* (1971): 71–169; Enes Milak, „Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948”, у *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, ур. Petar Kačavenda (Београд: ISI, 1996), 175–180; Vladimir Unkovski-Korica, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment* (London; New York: I. B. Tauris, 2016); Vladimir Unkovski-Korica, „Self-Management, Development and Debt: The Rise and Fall of the ‘Yugoslav Experiment’”, in *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, eds. Igor Štiks and Srećko Horvat (London: Verso, 2015).

³ Милан Пиљак, „Реформе југословенског економског система 1945–1965”, у *Историјска штрибина: истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије. Зборник радова* ур. Зоран Јањетовић (Београд: ИНИС, 2013), 222.

⁴ Ракоњас, *Између Истока и Запада*, 88. О економским односима Југославије са Истоћним блоком видети и: Александар Ракоњац, „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) – Југославија, СССР и државе ‘народне демократије’”, *Токови историје 1* (2018), 55–79; Момир Нинковић, „Економски односи Југославије и Совјетског Савеза: (1945–1964)” (Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2023).

⁵ Ракоњас, *Између Истока и Запада*, 88. О економским односима Југославије са Западним блоком видети: Милан Игрутиновић, „Југословенско-амерички економски односи

raskola do kojeg je došlo na proleće 1948. godine, u jesen 1949. godine dolazi i do ekonomskog raskola između Jugoslavije i zemalja Istočnog bloka. Za samo pet dana istočnoevropske zemlje su poništile čak 46 ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj saradnji i pomoći na raznim poljima i uvele ekonomsku blokadu kao vid pritiska na Jugoslaviju.⁶ Jugoslavija se okreće SAD i Zapadnoj Evropi, čiji udeo u razmeni veoma raste.⁷ Vrhunac zaokreta obeležilo je potpisivanje Sporazuma o privrednoj saradnji sa SAD u januaru 1952. godine.⁸ U narednim godinama Jugoslavija je dobijala značajnu materijalnu pomoć sa Zapada, u vidu povoljnih kredita za kupovinu opreme potrebne za industrijalizaciju i isporuku poljoprivrednih viškova iz SAD koji su pokrivali jugoslovenske gubitke u poljoprivredi nastale ubrzanom industrijalizacijom.⁹

1.1. Privredna reforma i spoljna trgovina

U drugoj polovini pedesetih godina dolazi do delimičnog oporavka odnosa sa Sovjetskim Savezom. Ipak, ovo približavanje nije ugrozilo nezavisan jugoslovenski položaj kao socijalističke zemlje koja nije pripadala nijednom od dva suprotstavljena politička bloka. Jugoslovenski odnosi sa Zapadom bili su i dalje na visokom nivou.¹⁰ Ovakva situacija na političkom planu prenosila se i na sektor ekonomskih odnosa: iako su trgovinski odnosi sa Istokom bili obnovljeni, zemlje Zapadnog bloka su i dalje dominirale u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini krajem pedesetih godina.¹¹

Oslonjenost na trgovinu sa zapadnim kapitalističkim zemljama dodatno je motivisala jugoslovensko rukovodstvo da nastavi liberalizaciju privrede i spoljne trgovine, kako bi se postigla bolja integracija u svetske trgovinske tokove i izbalansiraniya razmena sa ovim delom sveta. Jugoslovenski

(1954–1968)" (Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018); Emilija Cvetković, „Dva plana i dva Maršala' u svetlu jugoslovensko-američkih odnosa (1947–1951)", *Baština* 57 (2022): 253–270.

⁶ Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958* (Beograd: INIS, 2013), 5. Videti i: Petar Kačavenda, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa* (Beograd: ISI, 1999); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988* (Beograd: Nolit, 1988); Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)* (Beograd: Arhipelag, 2014).

⁷ Učešće SAD u jugoslovenskoj trgovini poraslo je na 14,7% u izvozu i 19,3% u uvozu 1952. godine, Zapadna Nemačka je sa 0% učešća u trgovini 1948. godine porasla na preko 20% učešća i u uvozu, i u izvozu 1952, a značajan porast doživela je razmena i sa ostalim zapadnoevropskim zemljama. Statistički godišnjak za 1952. godinu uopšte ne navodi podatke za trgovinu sa istočnoevropskim zemljama, što implicira da je ekonomska blokada još uvek bila na snazi. – *Statistički godišnjak FNRJ 1954* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954), 216.

⁸ Rakonjac, *Između Istoka i Zapada*, 109.

⁹ Ian Jackson, *The Economic Cold War: America, Britain, and East-West Trade, 1948–63* (New York: Palgrave, 2001), 45–51.

¹⁰ Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese*, 464–472.

¹¹ *Statistički godišnjak FNRJ 1955–1960* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1955–1960).

sistem samoupravljanja, zasnovan na društvenoj svojini i tržišnoj ekonomiji nasuprot centralnoplanskom sistemu i državnoj svojini tipičnim za druge socijalističke zemlje, još uvek se nalazio u svojoj „eksperimentalnoj fazi” tokom pedesetih godina.¹² Iako je rast privrede bio visok,¹³ vodeći ekonomski stručnjaci upozoravali su da je ekspanzija privrede zasnovana na ekstenzivnom modelu razvoja, koji ne može biti trajan.¹⁴

Jugoslovensko državno rukovodstvo odlučilo je da pokrene široku reformu privrede početkom šezdesetih godina. Prvi pokušaj reforme 1961. godine, kasnije nazvan „Malom reformom”, rezultovao je poremećajima u privredi i usporavanjem ekonomskog rasta, što je dovelo do privremenog povlačenja reformskih mera i vraćanja administrativnih intervencija u jugoslovenskoj privredi.¹⁵ Ipak, želja da se privreda reformiše i dalje je bila snažna, što je dovelo do novog, ovog puta daleko ambicioznijeg paketa reformskih mera 1965. godine. Ova reforma, kasnije nazvana „Velika reforma” ili jednostavno „Privredna reforma”, dovela je do velikih promena u jugoslovenskoj ekonomiji.

Ciljevi reforme bili su mnogostruki: želela se dalje smanjiti uloga države u privredi, dati veća moć odlučivanja radničkim savetima i dati veća autonomija lokalnim i republičkim organima vlasti. Glavna prepreka u uspostavljanju efikasnijeg i slobodnijeg tržišta viđena je u administrativnim merama centralne vlasti – odnosno u „etatizmu” i „centralizmu”.¹⁶ Mere reforme trebalo je da dovedu do povećanja produktivnosti po radniku, odnosno do prelaska sa ekstenzivnog na intenzivni model rasta koji bi trebalo da obezbedi dugoročnu perspektivu jugoslovenske privrede kao privrede razvijene zemlje.¹⁷ Na polju spoljne trgovine, želela se povećati otvorenost zemlje ka inostranstvu, odnosno obim spoljne trgovine, uspostaviti izbalansirana robna razmena (izvoz/uvoz) i promeniti struktura izvoza ka većem učešću industrijskih proizvoda umesto sirovina. Učinjeni su napor da se dinar učini konvertibilnom valutom, što je trebalo da olakša trgovinu sa kapitalističkim zemljama. U okviru toga, cene mnogih proizvoda na unutrašnjem tržištu su oslobođene od kontrole, vrednost dinara je denominirana i uveden je njegov fiksni kurs od 12,5 dinara za jedan dolar, a carinski režimi za uvoz proizvoda iz inostranstva su liberalizovani.¹⁸ Jugoslavija je, u prvoj polovini

¹² Kao idejni tvorci samoupravljanja najčešće se pominju Edvard Kardelj, Boris Kidrič i Milovan Đilas. – Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990* (Princeton University Press, 1995), 141–151.

¹³ Jugoslavija je u periodu od 1956. do 1960. bila najbrže rastuća privreda na svetu, sa 11,8% prosečnim godišnjim rastom BDP-a. – Branko Horvat, *Ekonomika nauka i narodna privreda* (Naprijed: Zagreb 1968), 65.

¹⁴ Horvat, *Ekonomika nauka*, 67–70.

¹⁵ Piljak, *Reforme*, 228–230.

¹⁶ Piljak, *Reforme*, 230–232.

¹⁷ Krešo Džeba i Milan Beslač, *Privredna reforma: Što i zašto se menja* (Zagreb: Vjesnik, 1965), 123–124.

¹⁸ David A. Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt* (Routledge London, 2011), 129.

šezdesetih godina potpisala više trgovinskih sporazuma sa zapadnim zemljama, kojima je bilateralna trgovina značajno olakšana.¹⁹ Konačno, 1966. godine, Jugoslavija se priključila GATT-u,²⁰ međunarodnoj trgovinskoj organizaciji koja je okupljala kapitalističke zemlje.²¹

Jugoslovenska privreda je nakon 1965. godine značajno usporila rast, nezaposlenost se povećala, a inflacija nije smanjena, što je doprinelo velikoj nepopularnosti mera privredne reforme.²² Reforma nije dovela ni do dugoročne stabilizacije jugoslovenske privrede koja bi se ogledala u stabilizaciji cena, stabilnom rastu privrede i izbalansiranom platnom bilansu sa inostranstvom.²³ Mere privredne reforme nisu imale nužno kapitalistički karakter: radilo se o svojevrsnom eksperimentu, pokušaju uvođenja „tržišnog samoupravnog socijalizma”. Ipak, tržišni karakter mera izazvao je nezadovoljstvo u određenim krugovima jugoslovenskog društva, koji su u njima videli pokušaj povratka kapitalizma u Jugoslaviju. U odbranu jugoslovenskog socijalizma stali su i studenti 1968. godine, koji su tokom protesta kritikovali nove mere koje su dovele do rasta nezaposlenosti, stvaranja većih imovinskih razlika i formiranja tzv. „upraviteljske klase”.²⁴ Suočen, s jedne strane, sa očiglednim neuspehom reforme i, s druge strane, nezadovoljstvom stanovništva, državni vrh je, na čelu sa Titom, početkom sedamdesetih godina odlučio da napusti većinu ideja privredne reforme i vrati se administrativnom upravljanju privrede.²⁵ Ipak, neke ideje privredne reforme nastavile su

¹⁹ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova (DAMSP), Politička arhiva (PA), 411976, Izveštaj o ekonomskim pregovorima sa Italijom, održanim u Rimu od 25. 2. do 23. 3. 1963, 1–2.

²⁰ GATT – General Agreement on Tariffs and Trade je multilateralni trgovinski ugovor potpisan 1947. godine u Ženevi od strane 23 države, sa ciljem eliminisanja svih carinskih barijera trgovine i smanjenja carina između zemalja potpisnica. Tokom 20. veka u okviru GATT-a je održano više rundi pregovora, tokom kojih je proširen broj država članica, kao i broj carinskih koncesija na koje su se članice obavezale. GATT se 1995. reformisao u Svetsku trgovinsku organizaciju, koja danas obuhvata 164 države članice. – Douglas A. Irwin, „The GATT in Historical Perspective”, *American Economic Review* 85, no. 2 (1995): 323–328.

²¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 130, Savezno izvršno veće (SIV), fascikla 659, br. potfascikle 1091, Izveštaj o stupanju Jugoslavije u članstvo GATT, 28. 6. 1966.

²² O idejama reforme i njenim rezultatima objavljene su, odmah nakon 1961. godine, tzv. „Žuta knjiga” [*Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini* (Beograd: Savezni zavod za privredno planiranje, 1962)], a nešto kasnije i „Bela knjiga”, studija objavljena u časopisu koji je izdavalo Društvo ekonomista Hrvatske, *Ekonomski pregled* XIV/3–5, Zagreb, 1963 (Piljak, *Reforme*, 235–236). Vidi i: Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965–1983, prognoze i kritike* (Zagreb–Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984.); I. Latifić, *Privreda u godinama reforme / The Economy in Years of the Reform* (Beograd: Zavod za statistiku, 1969).

²³ Ognjen Tomić, „Monetarna politika Narodne banke nakon ukidanja Opšteg investicionog fonda (1963–1968)”, u *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju*, ur. Jelena Minović, Milica Kočović de Santo i Aleksandar Matković (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2021), 170–171.

²⁴ O studentskim demonstracijama 1968. godine videti zbornik radova: Radmila Radić, ur., *1968: četrdeset godina posle. Zbornik radova* (Beograd: INIS, 2008).

²⁵ Branko Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma* (Zagreb: Globus, 1989), 31–33.

da žive i tokom narednih godina, pa čak i nakon uspostavljanja novog privrednog sistema, zasnovanog na osnovnim organizacijama udruženog rada (OOUR), koji je obeležio naredni period u jugoslovenskoj ekonomiji.²⁶

2. Metodologija

2.1. Hronološke granice

Uticaј reforme na spoljnu trgovinu biće prikazan kroz pet petogodišnjih perioda:

- „predreformski period” (1956–1960),
- period implementacije reforme (1961–1965),
- period neposredno nakon reforme – tj. period u kome bi trebalo videti najznačajnije rezultate privredne reforme (1966–1970),
- tranzicioni period, kada je reforma napuštena, ali ne još sasvim, i još nije uspostavljen novi sistem (1971–1975),
- period nakon definitivnog napuštanja reforme (1976–1980).

Jugoslovenska spoljna trgovina počinje da oseća efekte reforme već od 1961. godine, iako se o punom efektu mera liberalizacije može govoriti tek nakon „Velike reforme” 1965. godine i jugoslovenskog ulaska u GATT 1966. godine. Slično tome, ne postoji jasan trenutak kada je reforma napuštena. Veći deo mera već je počeo da trpi promene 1971. godine, ali tek sa donošenjem novog ustava 1974. godine i stupanjem na snagu Zakona o udruženom radu 1976. godine može se govoriti o definitivnom napuštanju ideja

²⁶ Ideje privredne reforme – slobodno unutrašnje tržište, konkurencija između kompanija i konvertibilni dinar u razmeni sa inostranstvom, zamenile su, tokom sedamdesetih ideje „dogovorne privrede” – zasnovane na „dogovaranju” između novih jedinica samouprave – osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR), i na vraćanju administrativnih mera upravljanja privredom (kontrole cena, proizvodnje). Jedini princip reforme koji je „preživio” ovaj zaokret u privrednoj politici bio je princip decentralizacije, odnosno sve veća federalizacija jugoslovenske privrede (ovaj princip promovisan je Ustavom iz 1974). Ceo sistem, koji je u potpunosti stupio na snagu 1976. godine sa donošenjem Zakona o udruženom radu (*Službeni glasnik SFRJ* 32/53, 3. 12. 1976), bio je vrlo složen i komplikovan, sa mnogo administrativnih akata i zakona, koji su konstantno menjani, što je otežavalo poslovanje jugoslovenskim preduzećima. Na spolnotrgovinskom planu, odustalo se od bilansa u robnoj razmeni, i prihvaćen je deficit, koji je finansiran doznakama od radnika iz inostranstva, i sve više, kreditima. Ovako neefikasan ekonomski sistem, održavao se uz pomoć kredita, što je naposljetku dovelo do krize likvidnosti jugoslovenske države početkom 1980-ih godina. Vidi: Ivo Perišin, *Novac, kredit i bankarstvo u sistemu samoupravljanja* (Zagreb: Informator, 1975), 84–87; Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965–1983, prognoze i kritike* (Zagreb–Ljubljana, Cankarjeva založba, 1984); Milan Golijanin, *Monetarni sistem i monetarno-kreditna politika Jugoslavije* (Zagreb: Izdavačko instruktivni biro, 1979). Istorijska perspektiva na osnovu arhivskih izvora o kriznom periodu jugoslovenske privrede može se pronaći u monografiji: Слободан Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983. Слободни дуј и унутрашња криза* (Београд: ИНИС, 2024).

reforme iz 1965. godine – iako su mnoge njene tekovine ostale prisutne i u narednim godinama.

U radu će povremeno, radi simplifikacije i dobijanja opštije slike, hronologija biti organizovana i u samo tri perioda:

- predreformski (1956–1960),
- reformski (1961–1970),
- postreformski (1971–1980).

2.2. Parametri istraživanja

Uticaj privredne reforme na spoljnu trgovinu biće ispitan preko šest parametara, raspoređenih u tri kategorije:

Prva kategorija: Opšti razvoj spoljne trgovine.

Ukupan razvoj izvoza i uvoza, njihovog relativnog značaja u privredi Jugoslavije, kao i njihovog odnosa, odnosno bilansa razmene, biće analiziran kroz dva parametra:

a) *Rast spoljne trgovine u odnosu na ukupan rast bruto društvenog proizvoda (BDP).* Ovaj parametar govori o ukupnom značaju spoljne trgovine u privredi Jugoslavije. Ako spoljna trgovina raste brže od BDP-a, to je pokazatelj da se zemlja „otvara” prema inostranstvu, odnosno da relativni značaj spoljne trgovine u njenoj privredi raste. Ako BDP raste brže od spoljne trgovine, to je pokazatelj da se zemlja „zatvara”, odnosno da njena privreda pokazuje autarhične, odnosno „samodovoljne” tendencije. Proklamovani cilj privredne reforme bio je „otvaranje” zemlje ka spoljnoj trgovini.

b) *Pokrivenost uvoza izvozom, odnosno bilans spoljne trgovine.* Ovaj parametar pokazuje koliki je deficit odnosno suficit države u razmeni sa inostranstvom, odnosno koliko je njena spoljna trgovina u ravnoteži. Prevelika neravnoteža u spoljnotrgovinskom bilansu, a naročito deficit, mogu da se odraze negativno na ekonomiju države – najdirektnija posledica je rast zaduživanja.²⁷ Jedan od glavnih ciljeva privredne reforme bilo je uravnoteženje ovog bilansa.

²⁷ Videnje da je deficit trgovinskog bilansa (kao i visoko spoljno zaduživanje) inherentno negativna pojava danas je osporeno i odbačeno kao zastarelo kod većine modernih ekonomista koji prate neoliberalnu ekonomsku misao. Ipak, visoki deficiti trgovinskog bilansa tokom dužeg vremenskog perioda, bez pokrića u nerobnim transakcijama, neminovno dovode do rasta zaduženosti, koja može predstavljati problem za likvidnost države. Dok neke zemlje poput SAD mogu sebi dozvoliti veliki rast duga (jer je dolar rezervna svetska valuta), druge zemlje mogu upasti u dužničku krizu. Sa te strane, razumljiva je bila zabrinutost SFRJ zbog velikog deficita. [Pol. A. Samjuelson, Viliam D. Nordhaus, *Ekonomija* 18. izdanje (Beograd: MATE d.o.o, 2009), 601–603]. Za kritiku neoliberalne „ekonomije duga” videti: Јанис Варуфакис,

Druga kategorija: Geografska rasprostranjenost spoljne trgovine.

U ovoj kategoriji, nastojaćemo da ispitamo sa kojim zemljama je Jugoslavija trgovala u posmatranom periodu i da li je došlo do promena na ovom polju nakon sprovođenja privredne reforme. U okviru ove oblasti biće analizirana dva parametra:

a) *Učešće zapadnih, istočnih i nesvrstanih i neutralnih zemalja u jugoslovenskoj razmeni sa inostranstvom.* Ovaj parametar govori o jugoslovenskoj poziciji između dva globalna politička i ekonomska bloka. U ciljevima reforme nije preciziran pravac delovanja na ovom planu. Ipak, s obzirom na to da je reforma podrazumevala liberalizaciju trgovine i ulazak u GATT, može se pretpostaviti da su tvorci reforme računali na povećanje učešća zapadnih kapitalističkih zemalja u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini. Takođe, s obzirom na jugoslovensko učešće u pokretu nesvrstanih, može se pretpostaviti da je državno rukovodstvo želelo da poveća procenat učešća ove grupe zemalja u spoljnoj trgovini.

b) *Diverzitet trgovinskih partnera – Herfindal-Hiršmanov indeks (HHI).* HHI je univerzalni alat za merenje koncentracije i diverzifikacije koji se koristi u različitim oblastima ekonomije, uključujući i međunarodnu trgovinu.²⁸ Ima vrednosti od 0 (savršena konkurencija) do 10.000 (potpuni monopol). Prema smernicama američke Federalne komisije za trgovinu (FTC), vrednosti od 0 do 1500 predstavljaju dobro diverzifikovanu trgovinu, odnosno tržište sa niskom koncentracijom; vrednosti od 1500 do 2500 ukazuju na umereno koncentrovanu razmenu sa inostranstvom, odnosno na manji broj partnera, a vrednosti preko 2500 na visoko koncentrovanu razmenu, odnosno oslobođenost na veoma mali broj ključnih trgovinskih partnera.²⁹ HH indeks na globalnom nivou je u periodu od 1988. do 2020. godine opao sa 1597 na 424, što pokazuje snažne tendencije ka sve diverzifikovanijoj i razvijenijoj globalnoj

Глобални Миношаур (Београд: Профил књига, 2015). O jugoslovenskoj dužničkoj krizi vidi: Селинић, Јуџославија и Запад 1980–1983.

²⁸ HH indeks se računa preko formule $HHI = \sum (S_i)^2$, gde je S_i tržišni udeo svakog učesnika u tržištu u procentima. Ima široku primenu u industriji, trgovini, finansijama, energetici i javnoj upravi. Nazvan je po dvojici ekonomista, Herfindalu i Hiršmanu, koji su ga prvi detaljnije opisali i analizirali u svojim naučnim radovima: Hiršman u svojoj knjizi *National Power and the Structure of Foreign Trade*, objavljenoj 1945, i Herfindal u svojoj doktorskoj disertaciji *Concentration in the U.S. Steel Industry*, objavljenoj 1950. godine. Albert O. Hirshman, *National Power and the Structure of Foreign Trade* (Berkeley: University of California Press, 1945); Orris Herfindahl, „Concentration in the U.S. Steel Industry” (Doctoral Dissertation, Columbia University New York, 1950).

²⁹ Federal Trade Commission and Department of Justice, *Horizontal Merger Guidelines* (August 19, 2010), pristupljeno 7. 12. 2024.

razmeni.³⁰ Veća diverzifikacija, odnosno manji procenat učešća glavnih spoljnotrgovinskih partnera u spoljnoj trgovini može se posmatrati kao dobar pokazatelj, jer smanjuje zavisnost spoljne razmene od pojedinih zemalja i pokazuje bolju razvijenost trgovinske mreže i trgovinskih odnosa domaće zemlje.³¹ Iako ovo nije bio jedan od proklamovanih ciljeva privredne reforme, može se pretpostaviti da je jugoslovensko rukovodstvo težilo diverzifikaciji spoljne trgovine, naročito kada se uzme u obzir jugoslovenska spoljna politika okrenuta ka pokretu nesvrstanih i zemljama u razvoju, sa kojima su trgovinski odnosi bili slabije razvijeni.

Treća kategorija: Struktura robne razmene.

U okviru ove kategorije, sa ciljem da se ispita kako je privredna reforma uticala na promenu strukture proizvoda s kojima je Jugoslavija trgovala, biće analizirana dva parametra:

a) *Procenat učešća sirovina, polufabrikata i fabrikata u izvozu i uvozu.* Ovaj parametar pokazuje strukturu jugoslovenske spoljne trgovine. Proklamovani cilj reforme – ne samo reforme, već čitave jugoslovenske posleratne ekonomske politike – bio je povećanje učešća polufabrikata i fabrikata u jugoslovenskom izvozu. Veliki procenat učešća sirovina u izvozu smatran je znakom privredne zaostalosti, a trgovina koja je podrazumevala izvoz sirovina i uvoz gotovih proizvoda često je opisivana kao „kolonijalna”.³² Ovaj stav imao je ideološku pozadinu – jugoslovenski komunisti videli su industrijalizaciju (i samim tim, izvoz industrijskih proizvoda) kao simbol razvoja zemlje i modernizacije.³³ Ipak, osim toga, postojali su i realni razlozi za ovakvu politiku – sirovine i prirodna bogatstva nisu bili neiscrpnj, a donosili su manji profit

³⁰ Annual Herfindahl-Hirschman Index market concentration score worldwide from 1988 to 2020, by Catalina Espinosa Sep 2, 2024. <https://www.statista.com/statistics/1339418/herfindahl-hirschman-index-worldwide/>, pristupljeno 7. 12. 2024.

³¹ M. Haddad, J. Lim, and C. Saborowski, „Trade Openness Reduces Growth Volatility When Countries Are Well Diversified, *Canadian Journal of Economics* 46, no. 2 (2013): 765–790.

³² Ova ideja smatra se zastarelom u modernoj ekonomskoj teoriji, s obzirom na to da je za svaku zemlju najisplativije da izvozi onaj proizvod u kome ima komparativnu prednost odnosno onaj proizvod za koji joj je potreban manji utrošak kapitala, radne snage i drugih resursa za proizvodnju – kojeg ima u „izobilju”. [Robert C. Feenstra, *Advanced International Trade: Theory and Evidence* (Princeton: Princeton University Press, 2002), 229–229]. Dobar primer može se videti u razvijenim arapskim zemljama Persijskog zaliva koje su izvoznice sirovina (nafte). Ipak, budući da su prirodna bogatstva ograničen resurs, i vlade ovih zemalja ulažu značajna sredstva u razvoj onih grana privrede koje nisu zavisne od izvoza nafte (npr. uslužne delatnosti), pripremajući se za period nakon iscrpljenja naftnih rezervi (Noura Hamad Salim Al Jaber, *United Arab Emirates Post Oil Strategy: an Examination of diversification strategies and Challenges*, Al Ain: United Arab Emirates University, 2019).

³³ Ivana Dobrivojević Tomić, „Svi u fabrike! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955”, *Istorija 20. veka* 2 (2009): 103–114.

po jedinici količine. S druge strane, proizvodnja industrijskih proizvoda podrazumevala je zapošljavanje jugoslovenskih radnika, i prodaju po znatno višim cenama tako prerađenih proizvoda u odnosu na sirovine.³⁴

b) *Diverzitet izvoznih proizvoda – HH indeks glavnih izvoznih i uvoznih proizvoda*. Ovaj parametar pokazuje u kojoj meri je Jugoslavija imala diverzifikovan izvoz/uvoz, odnosno da li se oslanjala na mali broj proizvoda ili je uspevala da plasira široku grupu proizvoda u inostranstvo. Reforma nije precizirala povoljne tendencije na ovom polju, ali može se pretpostaviti da bi se veća diverzifikacija robne razmene posmatrala kao pozitivan fenomen, s obzirom na to da bi smanjila osetljivost Jugoslavije na globalne šokove i protekcionističke mere njenih glavnih trgovinskih partnera.³⁵

Kao izvor statističkih podataka korišćeni su godišnji izveštaji o spoljnoj trgovini, koje je izdavao jugoslovenski Savezni zavod za statistiku.³⁶ Kako je jugoslovenska valuta, usled inflacije, često menjala vrednost, a posmatrani period je dug, prilikom obrade podataka korišćene su relativne vrednosti (u procentima), koje daju pouzdaniju sliku godišnjih trendova.

3. Opšti razvoj spoljne trgovine

3.1. Rast spoljne trgovine u odnosu na rast BDP-a

U periodu pre reforme (1956–1960) prosečan godišnji rast BDP-a, uvoza i izvoza bio je visok (oko 12%) i u ravnoteži, što je značilo da je jugoslovenska privreda rasla istim tempom kao i razmena sa inostranstvom. Izvoz i uvoz su takođe rasli istim tempom, tako da nije dolazilo do promene balansa spoljne trgovine.

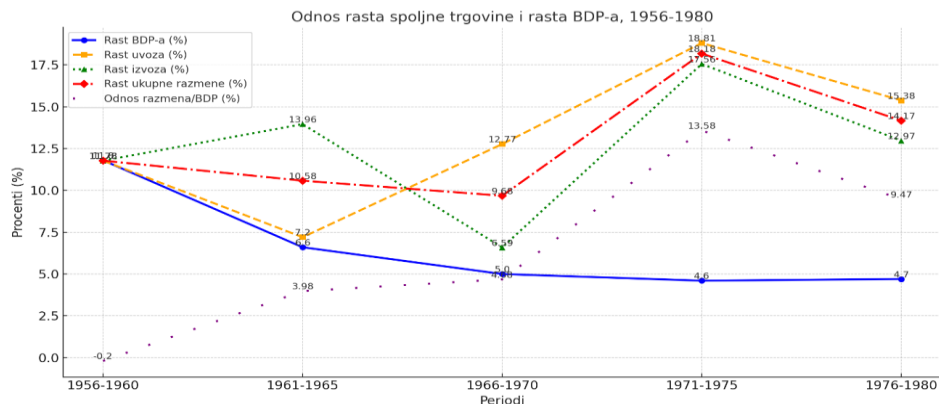
Prvi reformski period (do 1965. godine) obeležilo je značajno usporavanje privrednog rasta. U isto vreme, ekspanzija spoljne trgovine je nastavljena gotovo istim procentom (oko 10,5%), što je rezultovalo povećanjem učešća spoljne trgovine u jugoslovenskoj privredi, odnosno „otvaranjem” zemlje ka inostranstvu. Izvoz je rastao duplo brže od uvoza, što je značilo da je

³⁴ Томић, „Трговински односи Италије и Југославије 1963–1978”, 41.

³⁵ P. Osakwe, A. Santos-Paulino and B. Dogan, *Trade Dependence, Liberalization and Exports Diversification in Developing Countries* (Geneva: UNCTAD, 2018), 4–5. Neki autori danas ističu i prednosti specijalizacije nasuprot diverzifikaciji izvoza kod zemalja u razvoju, sa navođenjem uspešnih primera azijskih zemalja proizvođača visokotehnološke opreme. Eva Ervani, Tri Widodo, Muhammad E. Purnawan, „Comparative Advantage and Trade Specialization of East Asian Countries: Do East Asian Countries Specialize on Product Groups with High Comparative Advantage?,” *International Business Research, Canadian Center of Science and Education* 12, no. 2 (2019): 113–134.

³⁶ *Statistika spoljne trgovine FNRJ* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1955–1963); *Statistika spoljne trgovine SFRJ*, 1963–1980 (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1963–1980).

balans spoljne trgovine išao ka ravnoteži. Ova dva parametra kretala su se u skladu sa proklamovanim ciljevima privredne reforme.

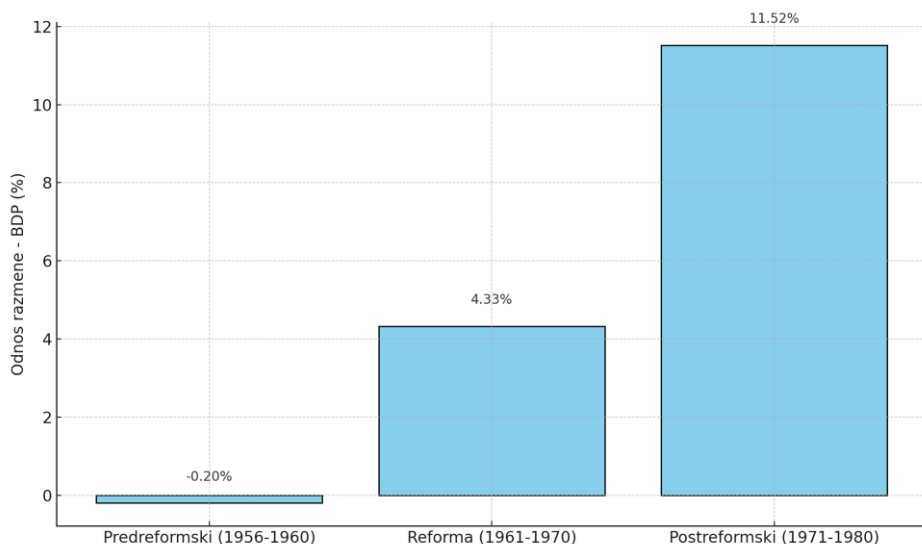
Grafikon 1: Odnos rasta privrede (BDP) i trgovine, 1955–1980, u procentima (%)³⁷

Ipak, nakon 1965, kada je privredna reforma ušla u drugu, sveobuhvatniju fazu, dolazi do poremećaja u ovom pozitivnom trendu. Uvoz je rastao po duplo bržoj stopi od izvoza, a godišnja stopa rasta BDP-a je nastavila da opada (5%). Udeo spoljne trgovine je rastao u odnosu na ukupnu privredu po sličnoj stopi (4,68%) kao i u prethodnom periodu.

Napuštanje reforme početkom sedamdesetih nije se odrazilo negativno na ove trendove u spoljnoj trgovini. Proklamovani cilj reforme – povećanje učesća spoljne trgovine u BDP-u, tj. bolja integrisanost jugoslovenske privrede u svetsku privredu – nastavio je da se ostvaruje i nakon 1971. godine. Štaviše, jugoslovenska ukupna razmena sa inostranstvom rasla je po stopi od preko 15%, što je, zajedno sa ukupnim rastom privrede od oko 5%, značilo da se učešće spoljne trgovine u BDP-u povećavalo prosečno godišnje za više od 10%. Nakon 1975. godine dolazi do postepenog smanjivanja rasta spoljne trgovine u odnosu na BDP, ali uz ostanak na znatno višem nivou nego tokom reforme (oko 10%). Razlika između prve i druge polovine sedamdesetih nije velika, što implicira da promena Ustava 1974. i Zakon o udruženom radu 1976. nisu značajnije uticali na ovaj aspekt spoljne trgovine.

U celini posmatrano, sprovođenje privredne reforme, počev od 1961, dovelo je do usporavanja privrednog rasta i značajne ekspanzije spoljne trgovine, što je trend koji je nastavljen i nakon „napuštanja reforme” 1971. godine, i to duplo bržim tempom (Grafikon 2).

³⁷ Autorski prikaz prema podacima: *Statistika spoljne trgovine FNRJ*, 1955–1963 (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1955–1963); *Statistika spoljne trgovine SFRJ*, 1963–1980 (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1963–1980). Svi grafikoni dalje u radu izračunati su i prikazani uz pomoć ovih podataka, ako nije drugačije navedeno.

Grafikon 2: Odnos rasta spoljnotrgovinske razmene i rasta BDP-a Jugoslavije, 1956–1980, po periodima, u procentima (%)

Ovi podaci ukazuju na to da je trend otvaranja jugoslovenske privrede ka inostranstvu, započet u periodu privredne reforme, bio uspešan i dugoročan i da je trajao gotovo dvadeset godina (1961–1980). Mere privredne reforme usmerene ka liberalizaciji trgovine očigledno su dale rezultate na ovom polju, što je vidljivo i iz sklapanja velikog broja novih trgovinskih sporazuma sa zapadnim zemljama zasnovanih na širokoj liberalizaciji proizvoda za uvoz i izvoz.

Činjenica da je spoljnotrgovinska razmena Jugoslavije sa inostranstvom nastavila da raste i tokom sedamdesetih godina može se objasniti jednostavno time što je Jugoslavija nastavila da liberalizuje svoju spoljnu trgovinu, uprkos napuštanju principa reforme na unutrašnjem planu. Tokom 1974. godine Jugoslavija je liberalizovala dodatnih 835 proizvoda, koji su prebačeni sa GDK³⁸ liste na liberalizovan režim.³⁹ Jugoslavija je, tokom pregovora sa Evropskom ekonomskom zajednicom (EEZ) 1970. i 1973. godine tražila još širu liberalizaciju spoljne trgovine.⁴⁰ Delimično zatvaranje ovog

³⁸ GDK – Globalna devizna kvota. Proizvode koji su se nalazili na listi GDK preduzeća su mogla uvoziti samo dok je njihova vrednost bila u granicama dozvoljene globalne devizne kvote koje je preduzeće posedovalo. (AJ, 130–733, Prikaz spoljnotrgovinskog i deviznog režima – Međuresorska radna grupa, jun, 1969)

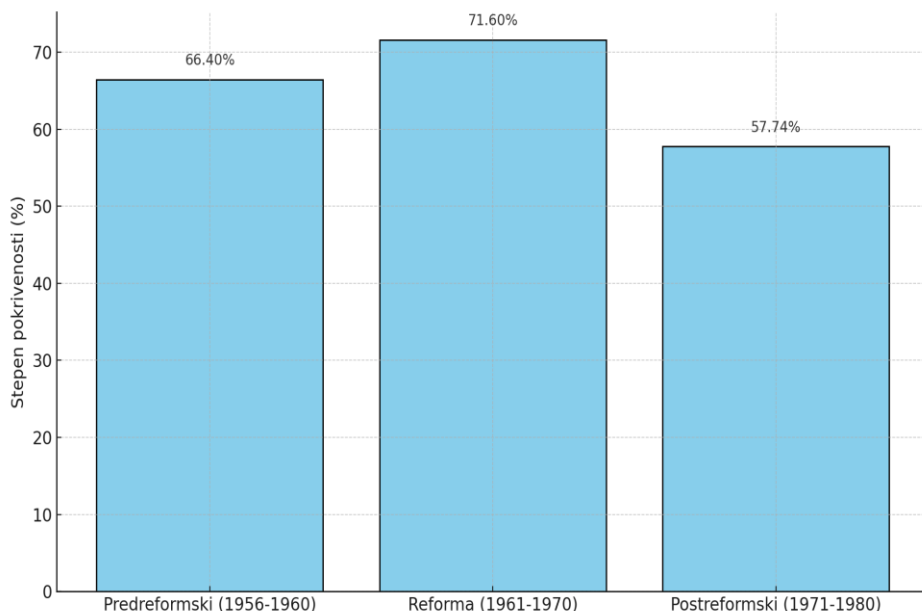
³⁹ Archivio Storico Banca d'Italia (ASBI), Ufficio Italiano dei Cambi (UIC), Rapporti con l'estero, Busta 386, Materiale concernente fissazione „tasso cambio”, SM/75/204, Jugoslavia, 31. 7. 1975, 47–48. Građi Istorijaskog arhiva Banke Italije moguće je pristupiti onlajn. U njemu se nalaze brojni korisni dokumenti i izveštaji međunarodnih i italijanskih finansijskih organizacija.

⁴⁰ Милан Игрутиновић, *Југославија и Европска економска заједница: зборник докумената, 1957–1992* (Београд: Архив Југославије, 2020), 250–267, 327–330. Videti i: Bene-

tržišta nakon naftne krize 1973. godine nije odvelo jugoslovensku privredu u autarhiju, već ju je preusmerilo na pronalazak novih spoljnotrgovinskih partnera – to su prevashodno bile zemlje Istočne Evrope i nesvrstane zemlje, o čemu govori poverljivo cirkularno pismo Saveznog izvršnog veća (SIV) republikama i autonomnim pokrajinama iz 1975. godine.⁴¹

3.2. Pokrivenost uvoza izvozom

Prosečna pokrivenost uvoza izvozom u periodu pre započinjanja reforme (1956–1960) bila je 66,4%, i, uz manje oscilacije, imala je prilično stabilan trend (grafikoni 3 i 4).

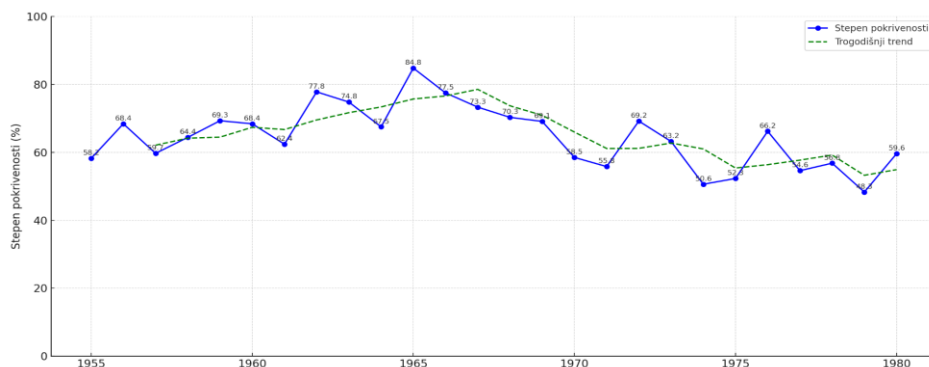

Grafikon 3: Stepen pokrivenosti uvoza izvozom Jugoslavije (1955–1980), u procentima (%)

Ovaj procenat porašće na 71,6% u periodu sprovođenja reforme (1961–1970), a zatim opasti na 57,74% tokom sedamdesetih godina, što može navesti na zaključak da je reforma bila makar umereno uspešna na ovom polju (povećanje od 5%), a da je njenim napuštanjem balans trgovine značajno poremećen. Ipak, ako razdvojimo reformski period na dva dela 1961–1965. i 1965–1970, videćemo da je vrhunac učešća izvoza u uvozu postignut 1965. godine (84,8%) i da je zabeležio gotovo linearan pad nakon toga (grafikon 4).

detto Zaccaria, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980* (Palgrave Macmillan: London, 2016).

⁴¹ AJ, Savezni sekretarijat za ekonomske odnose sa inostranstvom (751), fascikla 1064, Poverljivo pismo SIV-a izvršnim većima republika i autonomnih pokrajina, 19. 3. 1975.

Grafikon 4. Stepen pokrivenosti uvoza izvozom Jugoslavije, 1955–1980, u procentima (%)

Ovakav trend bio je uzrokovan značajnim rastom uvoza nakon 1965. godine (vidi grafikon 1) i opadanjem rasta izvoza. Reformom bankarskog sistema 1965. godine, preduzećima i stanovništvu je olakšano uzimanje kredita od banaka, što je značajno doprinelo porastu uvoza.⁴² Oslobođanje niza proizvoda od kontrole cena 1965. godine dovelo je do značajnog porasta inflacije, što je zauzvrat rezultovalo rastom potrošnje. U periodu nakon 1965. godine, samoupravni saveti u preduzećima dobili su veću slobodu u upravljanju finansijama, što su mnogi od njih iskoristili da uzmu kredite i povećaju zarade radnicima.⁴³ Rast standarda i razvijanje potrošačkog mentaliteta, udruženi sa inflacijom, doprineli su značajnom porastu uvoza, naročito potrošačkih dobra sa Zapada. Kako bi zauzdala inflaciju, Narodna banka Jugoslavije je u periodu od 1965. do 1969. godine vodila restriktivnu monetarnu politiku, što je dovelo do smanjenja rasta BDP-a, opšte proizvodnje i, posledično, jugoslovenskog izvoza.⁴⁴ Pogoršanje spoljnotrgovinskog bilansa krajem šezdesetih godina bilo je pokazatelj neuspeha privredne reforme, čiji je jedan od glavnih ciljeva bio upravo balansiranje razmene, i svakako je doprinelo tome da ona bude napuštena nekoliko godina kasnije.

4. Geografska rasprostranjenost spoljne trgovine

4.1 Učešće zapadnih, istočnih i nesvrstanih i neutralnih zemalja u jugoslovenskoj razmeni sa inostranstvom

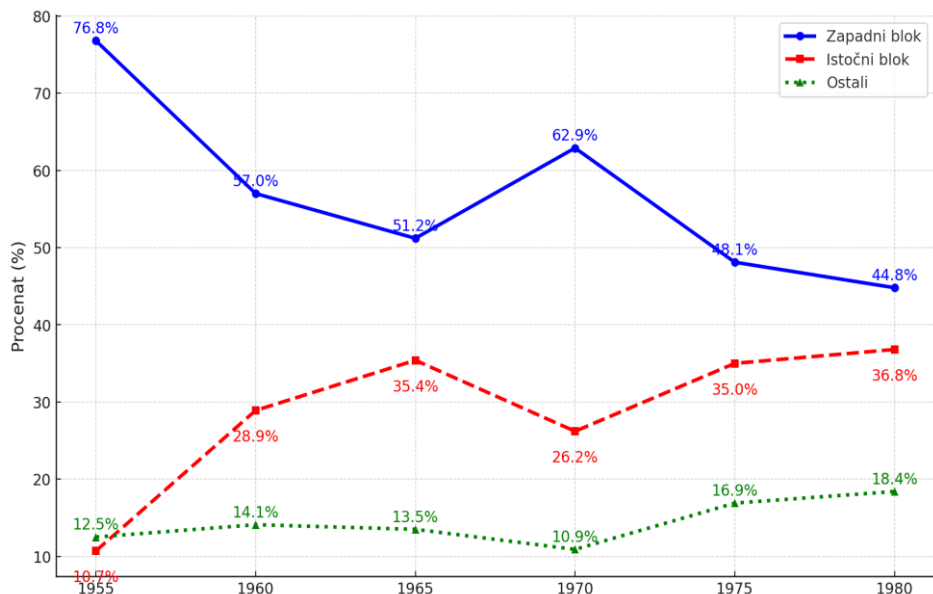
Udeo Istočnog bloka u jugoslovenskoj razmeni 1955. godine bio je svega 12%, što je bila posledica dugoročne ekonomske blokade nakon sukoba 1948. godine. Zatim je u narednih deset godina on porastao na oko 35%

⁴² Milan Golijanin, *Bankarstvo Jugoslavije: teorija, organizacija i poslovanje* (Beograd: Privredni pregled, 1983), 48.

⁴³ David A. Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt* (London: Routledge, 2011), 132.

⁴⁴ Tomić, *Monetarna politika*, 156.

ukupne razmene, pa zatim ponovo opao na 26% 1970. godine. Pad učešća zemalja Istočnog bloka u jugoslovenskoj trgovini, ili pre, porast učešća zapadnih zemalja, može se, makar delimično objasniti efektima privredne reforme 1965. godine.⁴⁵ Mere reforme podsticale su izvoz na konvertibilno tržište kako bi se nabavile devize; takođe, porast potrošnje u Jugoslaviji rezultovao je i većim porastom uvoza potrošačkih dobara sa Zapada.⁴⁶

Grafikon 5: Spoljnotrgovinska razmena Jugoslavije, po blokovima, 1955–1980, u procentima (%)

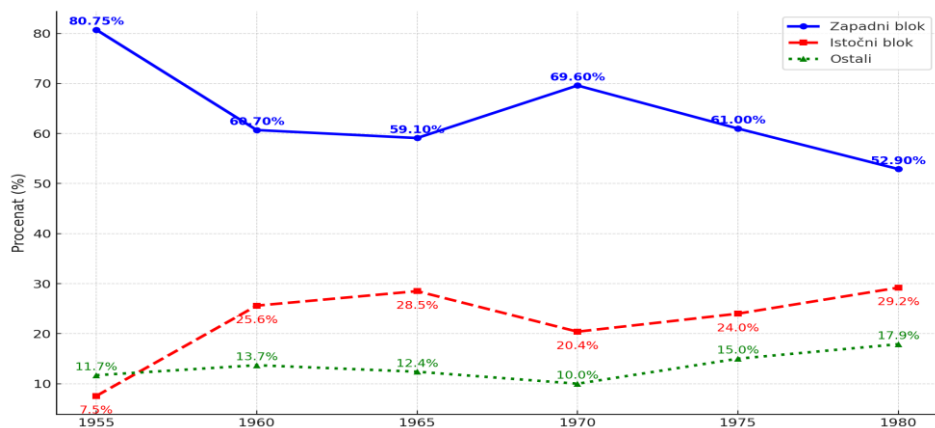
Ova dva procesa privremeno su dovela do porasta učešća zemalja Zapadnog bloka u jugoslovenskoj trgovini. Ipak, tokom sedamdesetih godina, ovaj trend je prekinut. Na unutrašnjem planu, Jugoslavija je odustala od principa privredne reforme i od konvertibilnosti dinara, što je značilo i prestanak favorizovanja konvertibilne nad klirinškom razmenom. Na globalnom ekonomskom planu, zemlje Zapadne Evrope postale su sve čvršće povezane u Evropsku ekonomsku zajednicu, što je značilo i delimično zatvaranje tržišta

⁴⁵ Iako je u ovom periodu dolazilo do krupnih spoljnopoličkih zaokreta u jugoslovenskoj orijentaciji prema Istočnom i Zapadnom bloku, statistički podaci po godinama za period od 1965. do 1970. ne pokazuju direktnu korelaciju između trgovinskih odnosa i pogoršanja odnosa sa Varšavskim paktom nakon 1968. godine. Robna razmena sa ovim područjem nastavila je da raste u čitavom periodu, iako sporije nego razmena sa Zapadom. O odnosu između trgovine i politike videti: Огњен Томић, „Политика и трговина. Пример Југославије и Италије 1963–1978”, у *Наслеђе Андреја Мишировића* ур. Немања Радоњић (Београд: Филозофски факултет, 2024), 281–302.

⁴⁶ Петар Драгишић, „Како је Трст постао ‘наш’. Југословенска конзумеристичка пракса у Трсту шездесетих и седамдесетих година”, у *Традиција и трансформација: транс-национална искушва југословенске историје: зборник радова*. Књ. 2, ур. Олга Манојловић Пинтар и Вера Гудац Додић (Београд: ИНИС, 2019), 229–230.

za spoljne partnere poput Jugoslavije.⁴⁷ Jugoslavija je, imajući u vidu svoj specifični položaj između blokova, kao jedna od najvažnijih članica pokreta nesvrstanih, odbila ponudu EEZ za većom integracijom i preferencijalnim trgovinskim sporazumom.⁴⁸ Drugi globalni proces koji je dodatno ojačao protekcionističke mere u okviru Zapadnog bloka bile su dve energetske krize, 1974. i 1979. Rast cena energenata za mnoge zapadnoevropske zemlje je značio i kraj perioda ubrzanog privrednog razvoja, probleme u platnom bilansu sa inostranstvom i donošenje protekcionističkih mera kako bi se domaća privreda zaštitila od efekata krize.⁴⁹ To je značilo da se Jugoslavija sve više počela okretati ka Istočnoj Evropi (najviše SSSR-u), odakle je mogla nastaviti uvoziti jeftine sirovine za svoju industriju i plasirati svoje industrijske proizvode u okviru klirinške razmene.

Iako je spoljna politika okrenuta pokretu nesvrstanih tokom ovog perioda donela veliki prestiž Jugoslaviji i na političkom planu dobila jasne obrise, razmena sa ovim područjem nikada nije uspela da dosegne nivo razmene sa blokovima. Svakako da je važan razlog za to bila geografija, odnosno velika udaljenost Jugoslavije od njenih vanevropskih partnera, i neisplativost održavanja trgovinskih veza sa mnogim azijskim i afričkim zemljama, ali i nedovoljna konkurentnost jugoslovenskih proizvoda, i drugi problemi.⁵⁰ Nakon perioda stagnacije od 1955. do 1970. godine, ukupna razmena sa ovim područjem porasla je sa oko 10% 1970. godine na skoro 20% 1980. godine, što je bio nesumnjivo značajan pozitivan trend (Grafikon 5). Ipak, s obzirom na to da je do ovog trenda došlo tokom 1970-ih godina, čini se da mere privredne reforme nisu značajnije uticale na robnu razmenu sa ovim područjem.

Grafikon 6: Jugoslovenski uvoz, po blokovima 1955–1980, u procentima (%)

⁴⁷ Zaccaria, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe*, 19–24.

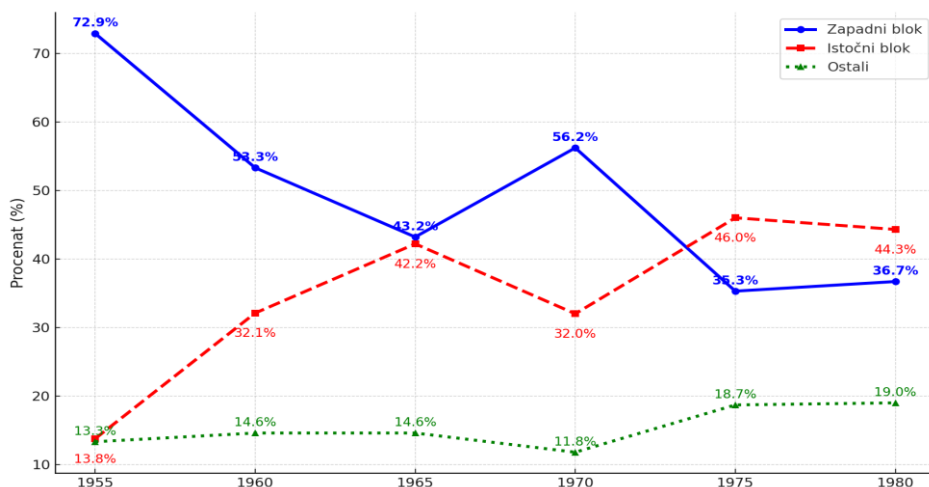
⁴⁸ AJ, 130–658–1089, Izveštaj o završenim pregovorima SFRJ sa EEZ, 9. 2. 1970, 1–2.

⁴⁹ Ivan T. Berend, *Ekonomika istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* (Beograd: Arhipelag, 2009).

⁵⁰ O odnosima Jugoslavije sa zemljama u razvoju videti: Jure Ramšak, „Jugoslavija i ambivalentnost ekonomske saradnje Jug–Jug, u sedamdesetim i osamdesetim godinama”, *Tokovi istorije* 32, br. 1 (2024): 203–225.

Na planu uvoza očigledna je dominacija Zapadnog bloka. Ovo je pre svega bila posledica usmerenosti jugoslovenske privrede na nabavku opreme i industrijskih proizvoda neophodnih za industrijalizaciju. Ipak, nakon što se trgovinska razmena sa Istočnim blokom oporavila u drugoj polovini pedesetih godina, učešće Zapadnog bloka pada sa ogromnih 80% na oko 60% za samo pet godina (Grafikon 6). U prvoj polovini šezdesetih godina uvoz je pokazivao stabilne tendencije, međutim, nakon 1965. godine i sveobuhvatnije privredne reforme, dolazi do ponovnog rasta učešća zemalja Zapada u jugoslovenskom uvozu, nauštrb istočnoevropskih država. Ipak, ovaj rast sada imao je drugačiju pozadinu – sa povećanjem standarda i kupovne moći jugoslovenskog stanovništva, potrošačka dobra sa Zapada (automobili, odeća, kućni aparati) dostižu veliku popularnost. Za pet godina (1965–1970), učešće Zapada u jugoslovenskom uvozu poraslo je za 10% na visokih 70%. Nakon toga, učešće opada, pre svega zbog povećanja uvoza iz Istočnog bloka, a usled globalnih ekonomskih događaja (naftne krize) i integracionih procesa u Zapadnoj Evropi, koji su izazivali poremećaje u trgovini Jugoslavije sa ovim područjem. Ipak, sa 52,9% učešća u uvozu 1980. godine, zapadne kapitalističke zemlje ostaju, i nakon čitave decenije opadanja, ubedljivo najvažniji uvozni partner Jugoslavije.

Opšti trend kretanja strukture izvoza po zemljama isti je kao i u strukturi uvoza, uz nekoliko razlika. Na polju izvoza, slično kao i u izvozu, na početku posmatranog perioda (1955), prisutna je apsolutna dominacija zemalja Zapadnog bloka, koje su učestovale sa preko 70% u jugoslovenskom izvozu (Grafikon 7). Njihov udeo opada, a procenat učešća zemalja Istočnog bloka raste, sve do 1965. godine, kada dolaze na gotovo izjednačen nivo (43% i 42%).

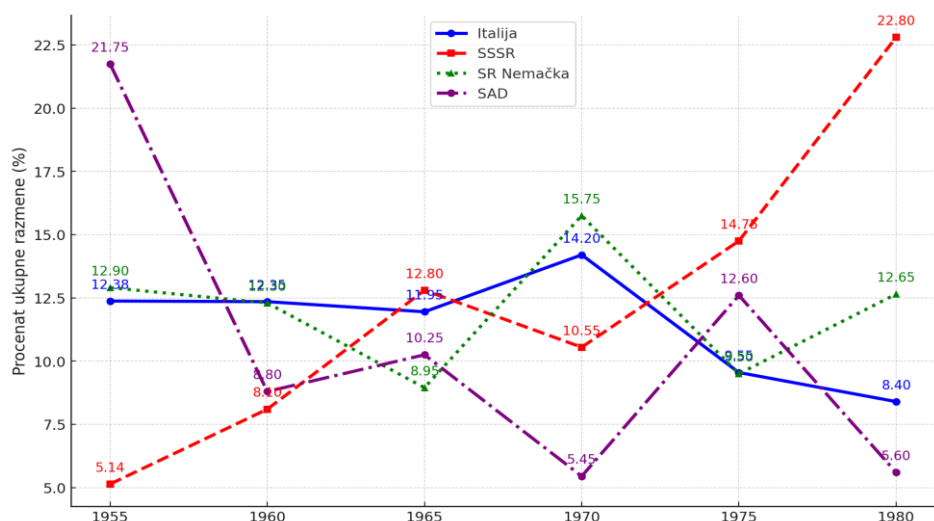

Grafikon 7: Jugoslovenski izvoz, po blokovima, 1955–1980, u procentima (%).

Nakon 1965. godine, učešće Zapadnog bloka ponovo raste nauštrb istočnoevropskih zemalja, što implicira da je privredna reforma imala uticaja na ovaj trend. Nakon 1970. godine, trend se ponovo obrće i Istočni blok

ponovo počinje da povećava udeo u izvozu, sve do 1975. Opadanje udela Zapadnog bloka nakon 1970. još je izraženije zbog porasta učešća nesvrstanih i neutralnih zemalja u jugoslovenskom izvozu. U periodu od samo pet godina (1970–1975), učešće Zapada u izvozu opalo je sa 56,2% na svega 35,3%. Ovaj trend može se povezati sa napuštanjem principa privredne reforme, ali definitivno ne treba potceniti značaj već pomenutih spoljnih faktora koji su postojali u ovom periodu. Za razliku od uvoza, gde je Zapad i nakon 1970. godine ostao dominantan jugoslovenski partner, na planu izvoza Istočni blok preuzima vodeću ulogu od polovine sedamdesetih godina. Znatno veće promene na sektoru izvoza impliciraju da su promene u strukturi izvoznih partnera uticale na promenu strukture uvoznih partnera, a ne obratno.⁵¹

Posmatrano po pojedinačnim zemljama, četiri zemlje izdvajaju se kao glavni jugoslovenski spoljnotrgovinski partneri: SSSR, SR Nemačka, Italija i SAD (Grafikoni 8, 9, 10).

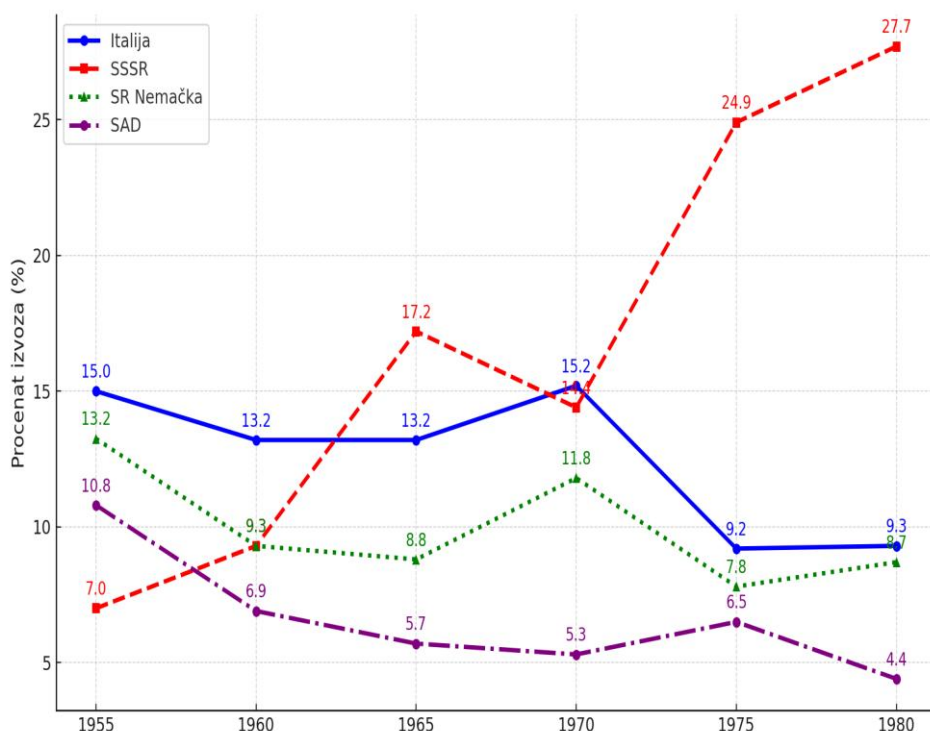

Grafikon 8: Jugoslavija, ukupna razmena, najvažniji partneri u procentima (%), 1955–1980.

SSSR počinje sa niskim udelom u jugoslovenskoj robnoj razmeni, svega 5%. Međutim u narednim godinama, trgovina sa ovom zemljom doživljava gotovo linearan rast. Jedini izuzetak predstavlja period od 1965. do

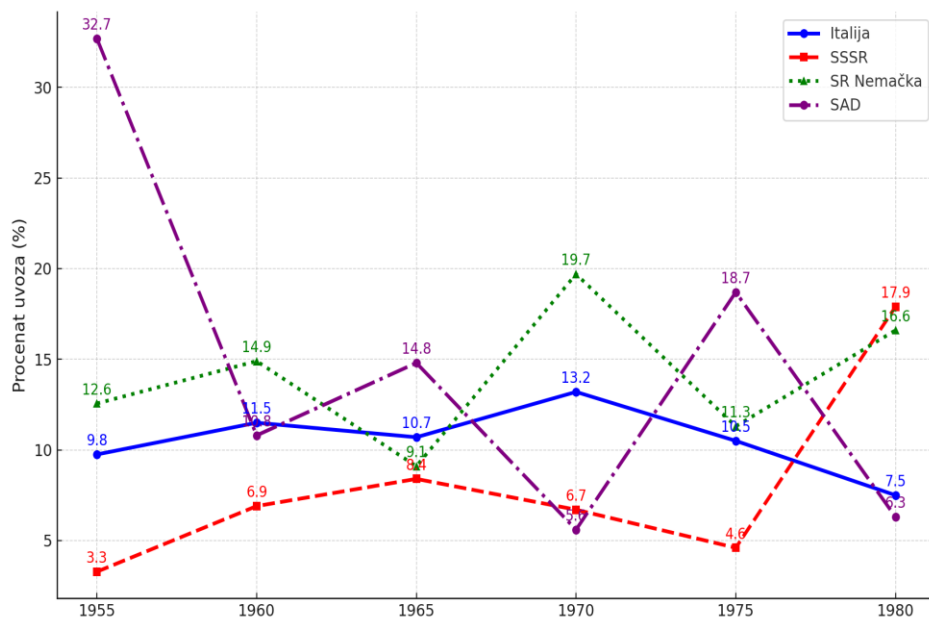
⁵¹ Iako trendovi uvoza i izvoza između dve zemlje koje prate konvertibilni način plaćanja u teoriji ne moraju biti sinhronizovani, u praksi najčešće jesu. Značajno smanjenje izvoza u jednu zemlju nagnaće drugu državu da i sama smanji uvoz iz ove zemlje, kao vid pritiska za olakšavanje plasmana svog izvoza. Pored toga, iako u teoriji neka zemlja može imati veliki deficit u razmeni sa jednom zemljom, koji pokriva velikim suficitom u razmeni sa drugom zemljom, države imaju tendenciju da izbegavaju preveliki deficit u bilateralnoj razmeni. U slučaju klirinškog načina plaćanja, s obzirom na to da uvoz i izvoz moraju imati jednaku vrednost, svako povećanje izvoza prirodno vodi povećanju uvoza, i obratno – Paul R. Krugman and Maurice Obstfeld. *International Economics: Theory and Policy 6th ed.* (Pearson Addison-Wesley, 2003), 233–254, 294–320.

1970. godine, odnosno period sprovođenja privredne reforme. Od ostalih zemalja, najveće oscilacije u trgovini Jugoslavija je imala sa SAD, koja je 1955. činila preko 20% robne razmene, a 1980. svega 5,6%, uz velike oscilacije. Zanimljivo je primetiti i da je učešće SAD u robnoj razmeni sa SFRJ takođe opadalo u periodu privredne reforme, uprkos tome što je SAD pripadala Zapadnom bloku. Najveći rast u ovom periodu zabeležila je razmena sa SR Nemačkom, iako treba biti oprezan pri pripisivanju ovih rezultata privrednoj reformi, budući da je u isto vreme došlo i do normalizacije političkih odnosa između SR Nemačke i SFRJ, što je svakako pozitivno uticalo i na trendove u ekonomskim odnosima.

Grafikon 9: Jugoslovenski izvoz, najvažniji partneri, u procentima (%), 1955–1980.

Okretanje Jugoslavije ka Sovjetskom Savezu u trgovinskom smislu tokom sedamdesetih godina najvidljivije je u podacima o relativnom učešću ove zemlje u jugoslovenskom izvozu. SSSR je, nakon kratkotrajnog pada 1970. godine, postao ubedljivo najvažnije tržište za jugoslovenske proizvode. Već 1975. godine Jugoslavija je u SSSR izvozila više nego u SR Nemačku, SAD i Italiju zajedno, a ova razlika će se u narednih pet godina samo produžiti (Grafikon 9). Trendovi u uvozu (Grafikon 10) nisu tako izraženi, ali i tu se mogu videti rezultati reforme (porast učešća zapadnih zemalja) i nakon toga, rast učešća SSSR-a, doduše, sa malim zakašnjenjem u odnosu na izvoz.

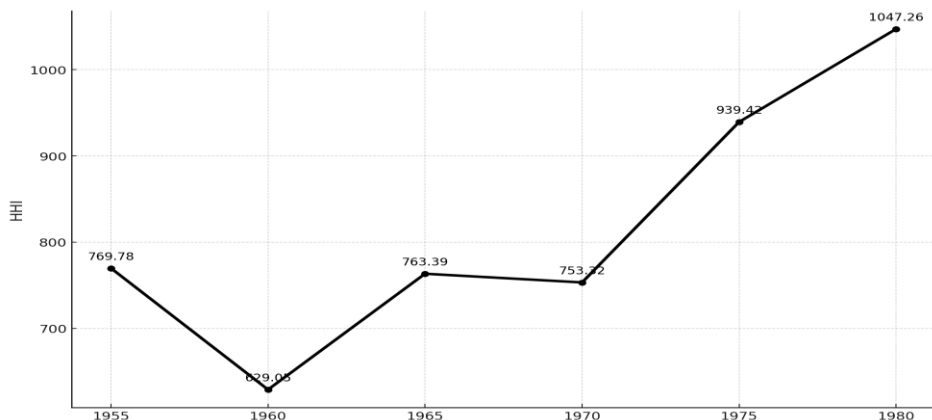

Grafikon 10: Jugoslavenski uvoz, najvažniji partneri, u procentima (%), 1955–1980.

4.2. Herfindal-Hiršmanov indeks (HHI) – Diverzitet trgovinskih partnera

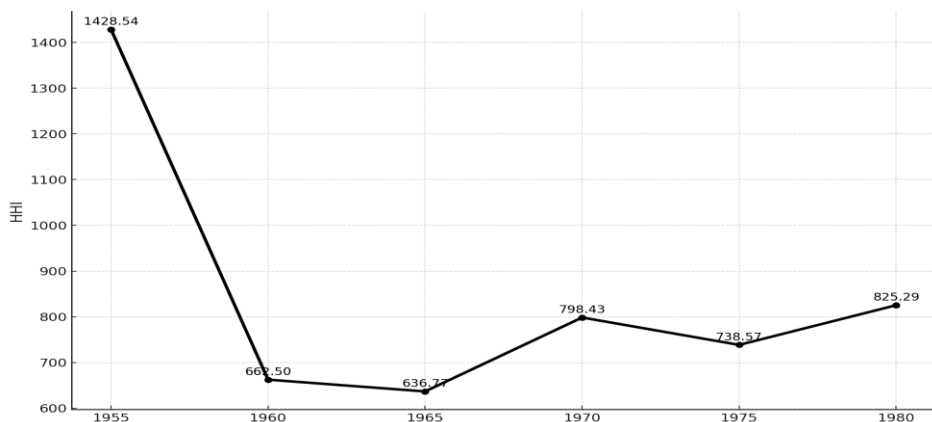
Jugoslavija je 1955. godine imala dobro diverzifikovanu mrežu spolj-notrgovinskih partnera, sa HH indeksom od 769. U narednih pet godina trend diverzifikacije se nastavio, tako da je 1960. godine, neposredno pred početak prvih reformi, HH indeks iznosio svega 629. Nakon toga, u narednom periodu HHI raste, što ukazuje na koncentraciju na manji broj partnera, na 763 1965. godine, a zatim se stabilizuje u narednih pet godina, do 1970. godine (Grafikon 11). Na prvi pogled, čini se da je početni period reforme doveo, umesto do dalje diverzifikacije, do koncentracije u pogledu izvoznih partnera i da je kasnije taj trend zaustavljen. Ipak, treba imati u vidu da povećanje koncentracije nije bilo veliko – Jugoslavija je i dalje imala dobro diverzifikovanu mrežu partnera, daleko ispod pragova koji se smatraju čak i umereno koncentrovanim tržištem.⁵² S obzirom na to da je nakon 1970. godine nastavljen značajan trend ka koncentraciji izvoznih partnera (prevažno zbog sve većeg udela SSSR-a, vidi Grafikon 9), može se reći da je u najvažnijem periodu reforme (1965–1970) ona imala stabilišuću ulogu na HH indeks, koji je, nakon napuštanja reforme, nastavio da raste, ukazujući na sve veću zavisnost Jugoslavije od sovjetskog tržišta.

⁵² Preporuke Evropske komisije, koje se smatraju konzervativnijim u odnosu na američke, određuju prag za umereno koncentrovano tržište u vrednosti HHI 1000 (američke 1500). (Guidelines on the assessment of horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings, Official Journal C 031, 05/02/2004).

Grafikon 11: HH indeks za jugoslovenski izvoz, prema izvoznim partnerima, 1955–1980.⁵³

Na polju uvoza situacija je bila suprotna. Jugoslavija je 1955. godine imala HH indeks od 1428,54, što ukazuje na umereno visoku koncentraciju uvoznih partnera. Ovo je pre svega bila posledica jugoslovenskog oslanjanja na SAD, odakle je poticalo preko 30% jugoslovenskog uvoza (Grafikon 10). Nakon što je Jugoslavija prestala da kupuje značajne količine američkih poljoprivrednih viškova i opreme za industrijalizaciju, udeo SAD je značajno opao i vratio se na „uobičajen nivo”. Ova promena jasno se ogleda i u kretanju stope diverziteta uvoznih partnera, koja je porasla (HH se smanjio) u narednim godinama. Nakon mera reformi, HH indeks se sa niskih 636,77, koliko je iznosio 1965. godine, povećao 1970. godine na skoro 800, što je odražavalo sve veći udeo uvoza iz SR Nemačke i Italije u ovom periodu.

Grafikon 12: HH indeks za jugoslovenski uvoz, uvozni partneri.

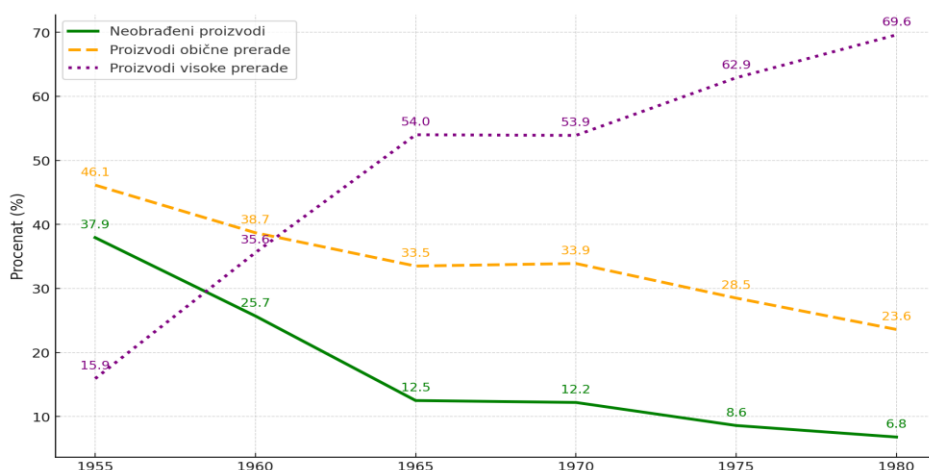
⁵³ HH indeks izračunat je na osnovu podataka SZS za spoljnu trgovinu. Za računicu su uzete sve zemlje sa učešćem u razmeni većim ili jednakim 1%, što je obezbedilo podatke za više od 90% ukupne razmene. Zemlje sa manjim učešćem od 1% doprinele bi statistički zanemarljivom povećanju HHI.

Porast uvoza iz SSSR-a doprineo je ponovnoj ravnoteži u uvoznim partnerima, što je vidljivo u opadanju HH indeksa 1975; ipak, isti ovaj trend doveo je nakon 1975. godine do ponovnog rasta koncentracije tržišta, ovog puta zbog dominantne uloge Sovjetskog Saveza. Jugoslavija je 1980. godinu dočekala sa HH indeksom izvoznih partnera od 1047 i uvoznih partnera od 825, što je i dalje ukazivalo na diverzifikovanu razmenu, ali sa sve većim oslanjanjem na SSSR (vidi Grafikon 8).

5. Struktura jugoslovenske trgovine

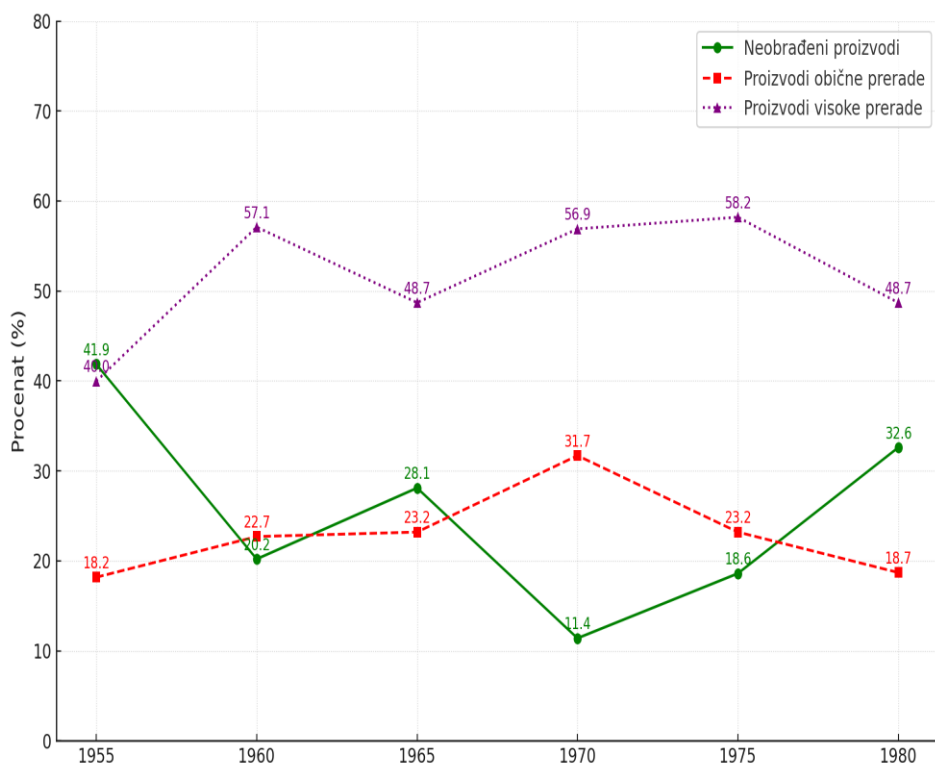
5.1. Učešće neobrađenih proizvoda, proizvoda sa običnom preradom i proizvoda visoke prerade u jugoslovenskoj robnoj razmeni

Posmatrano u celom periodu (1955–1980), jugoslovenska spoljnotrgovinska razmena doživela je značajne strukturne promene. Ipak, veliki deo ovih promena dogodio se već u predreformskom periodu (1955–1960), kada je, na planu izvoza, došlo do značajnog rasta izvoza mašina i drugih proizvoda sa višom stopom prerade, i do opadanja udela osnovnih sirovina u ukupnom izvozu. Ovaj trend nastavio se i u prvom delu reformskog perioda (do 1965. godine), ali je potom u drugom delu šezdesetih došlo do stagnacije po ovom pitanju (Grafikon 13). Jugoslovenski izvoz nastavio je da beleži ove, bar prema shvatanju državnog vrha, povoljne tendencije po pitanju strukture, nakon 1970, odnosno nakon napuštanja principa privredne reforme. S obzirom na to da je jedan od glavnih ciljeva jugoslovenske ekonomske politike u čitavom posleratnom periodu bilo upravo menjanje ove strukture u pravcu većeg izvoza proizvoda visoke prerade, nesumnjivo je da je iznenadna stagnacija u ovom procesu, do koje je došlo u periodu nakon implementacije reforme, zabrinula državni vrh, koji je takav razvoj video kao negativan znak.

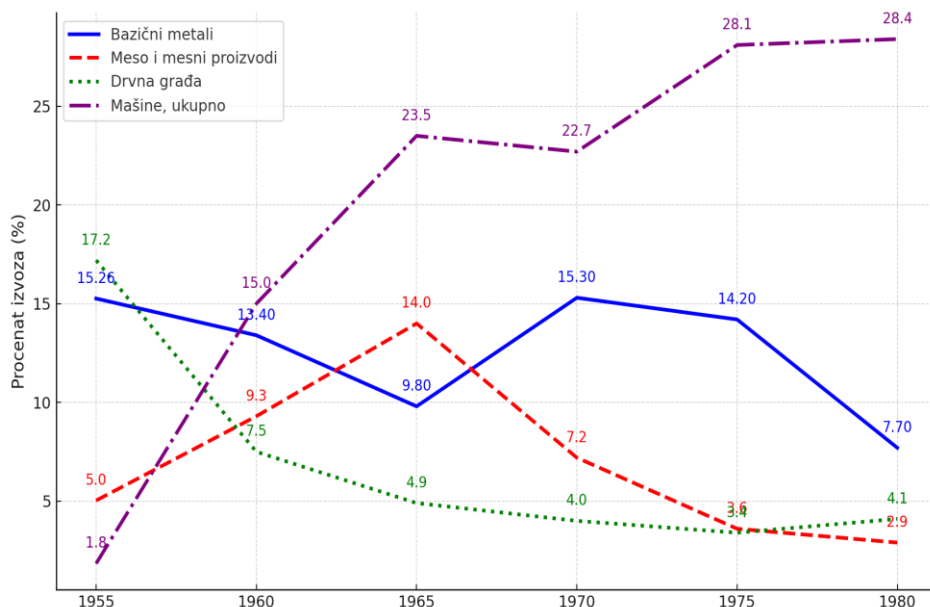
Grafikon 13: Izvoz Jugoslavije, grupe proizvoda prema stepenu obrade, 1955–1980, u procentima (%)

Jugoslovenska vlada mnogo je manje pažnje posvećivala strukturi uvoza u svojim ekonomskim planovima. Kretanje strukture jugoslovenskog uvoza u periodu od 1955. do 1980. godine je vrlo dinamično (Grafikon 14). Period intenzivne implementacije reforme (nakon 1965. godine) obeležilo je veliko smanjenje u uvozu sirovina i povećanje proizvoda visoke i obične prerade. Ipak, nakon 1970. dolazi do ponovnog rasta uvoza sirovina, što je naročito vidljivo nakon 1975. godine – nesumnjivo posledica rasta cene nafte na svetskom tržištu. Uprkos vrlo dinamičnom kretanju, ukupne promene u strukturi uvoza nisu bile velike (1955–1980), naročito ako se uporede sa promenama u strukturi izvoza.

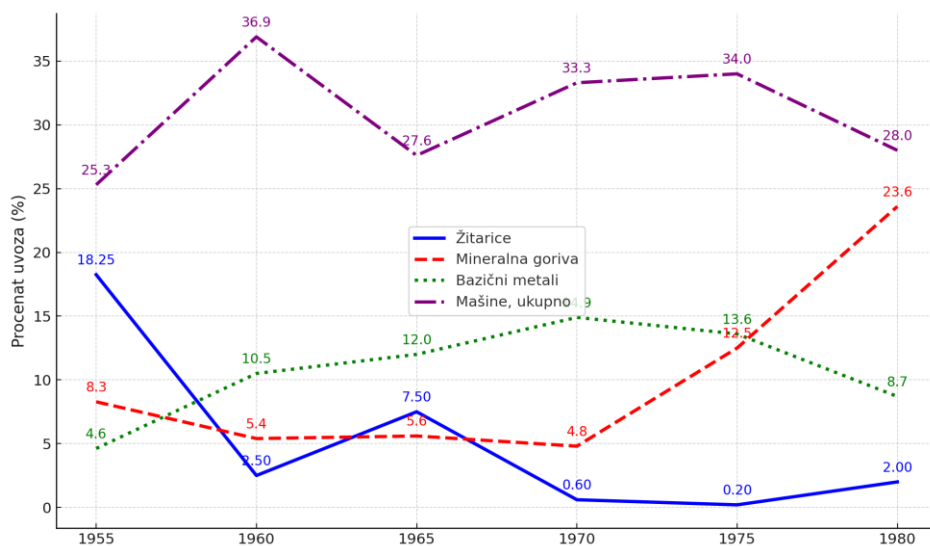

Grafikon 14: Uvoz Jugoslavije, grupe proizvoda prema stepenu obrade, 1955–1980, u procentima (%)

Pogled na najvažnije proizvode jugoslovenskog izvoza i uvoza u ovom periodu kompletira već stvorenu sliku o promeni strukture izvoza ka proizvodima visoke prerade i relativno stabilne strukture uvoza. Izvoz mašina (električne i neelektrične mašine, transportna sredstva) iz Jugoslavije porastao je sa manje od 2% 1955. godine na čak 28,4% 1980. godine (Grafikon 15). S druge strane, struktura uvoza bila je relativno stabilna, uz vidljivo povećanje učešća mineralnih goriva (nafte), tokom sedamdesetih godina (Grafikon 16).

Grafikon 15: Najvažniji proizvodi jugoslovenskog izvoza, po grupama, 1955–1980, u procentima %⁵⁴

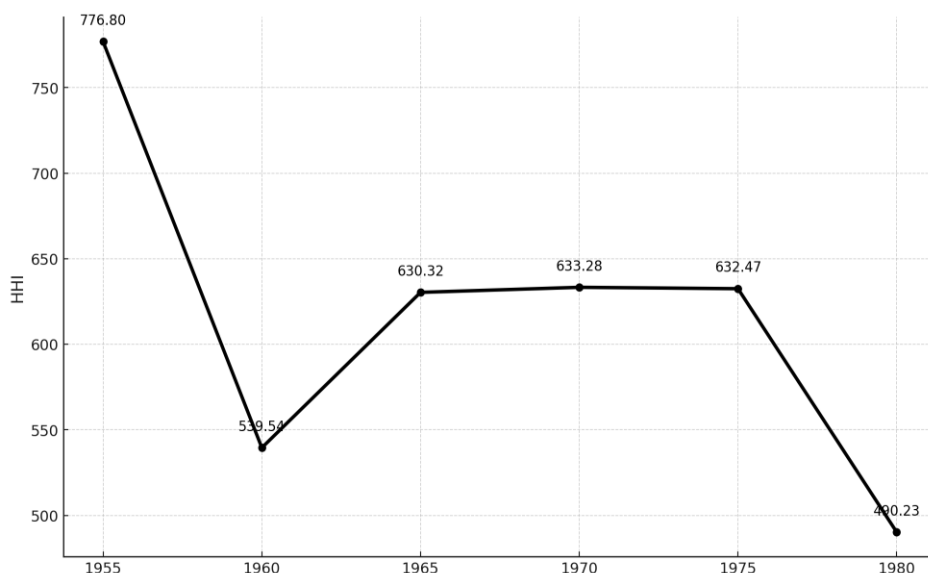

Grafikon 16: Najvažniji proizvodi jugoslovenskog uvoza, po grupama, 1955–1980, u procentima (%).

⁵⁴ „Mašine ukupno” je kategorija koja obuhvata električne, neelektrične mašine i transportna sredstva. Spajanje je izvršeno u cilju isticanja rasta izvoza svih vrsta mašina. Ostali proizvodi su grupisani po listi Standardne međunarodne trgovinske klasifikacije (SMTK).

5.2. Herfindal-Hiršmanov indeks – Diverzitet jugoslovenskog izvoza i uvoza

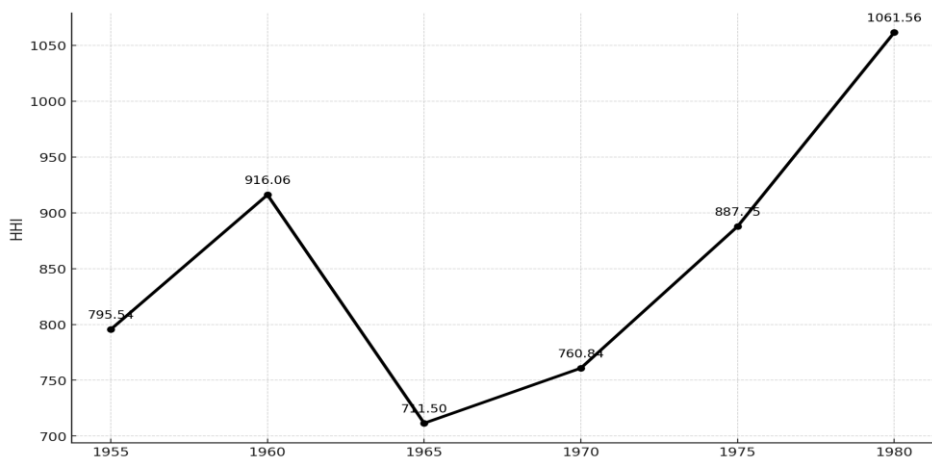
HH indeks jugoslovenskog izvoza za grupe proizvoda 1955. godine iznosio je 776,89, što ukazuje na dobro diverzifikovanu robnu razmenu. Indeks će opasti u narednim godinama (Grafikon 17), a u periodu privredne reforme zadržaće vrlo stabilan trend, što ukazuje na to da reforma nije uticala na diverzifikaciju jugoslovenske trgovine.⁵⁵ Ipak, budući da se može pretpostaviti da su tvorci reforme želeli da pospeše diverzifikaciju trgovine, stagnacija na ovom polju može se percipirati kao relativan neuspeh.

Grafikon 17: HHI za jugoslovenski izvoz, po grupama proizvoda, 1955–1980.

Jugoslovenski uvoz pokazivao je manju stopu diverzifikacije, odnosno HHI je bio veći u odnosu na izvoz (Grafikon 18). Najniža vrednost HHI bila je upravo 1965. godine, u vreme započinjanja privredne reforme. Njegova vrednost nakon toga je u stalnom porastu, da bi 1980. godine prešla 1000, što je ukazivalo na sve veću koncentraciju jugoslovenskog uvoza. Objašnjenje se verovatno može pronaći u povećanju učešća nafte u vrednosti izvoza, prvenstveno zbog rasta cena (Grafikon 16). Kao i u slučaju izvoza, privredna reforma nije doprinela većoj diverzifikaciji uvoza – štaviše, HHI je porastao u periodu reforme, doduše manjom brzinom nego nakon 1970. godine. Ipak, izvesno je da ljudi koji su pratili trendove u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini verovatno nisu mogli biti zadovoljni trendom razvoja nakon mera privredne reforme ni u ovom slučaju.

⁵⁵ Grupe proizvoda su po robnim listama SMTK, podaci SZS. Kao i u slučaju trgovinskih partnera, za račun su korišćeni svi proizvodi sa liste čije je učešće bilo jednako ili veće od 1%.

Grafikon 18: HHI za jugoslovenski uvoz, po grupama proizvoda, 1955–1980, u procentima (%)

6. Zaključna razmatranja

Posmatrano u celini, mere privredne reforme dovele su do:

- povećanja učešća trgovine u jugoslovenskoj privredi, odnosno otvaranja ka inostranstvu – uspešno sproveden cilj, efekti ostali i nakon 1970. godine;
- pogoršanja trgovinskog deficita nakon 1965. godine – neuspešno, suprotno ciljevima reforme;
- povećanja učešća zemalja Zapadnog bloka u trgovinskoj razmeni – ispunjen implicitan cilj, od manjeg značaja;
- stagnacije u strukturi robne razmene nakon 1965. godine – neuspeh, suprotno od ciljeva reforme;
- stagnacije na planu diverzifikacije trgovinskih partnera i proizvoda izvoza i uvoza – neuspeh, nije ispunjen cilj, od manjeg značaja.

Mere reforme, dakle, ispunile su jedan značajan cilj – povećanje obima trgovine, odnosno otvaranje zemlje ka inostranstvu, i jedan implicitan cilj od manjeg značaja – povećanje učešća zemalja Zapadnog bloka. S druge strane, dva značajna cilja reforme nisu ispunjena – stabilizacija trgovinskog bilansa i promena strukture robne razmene, tačnije izvoza; još jedan sekundaran cilj, diverzifikacija spoljne trgovine, takođe nije ispunjen. Shodno tome, može se dati opšta ocena da su mere privredne reforme na polju spoljne trgovine bile neuspešne, što je definitivno bio važan faktor u odluci da se one napuste.

Na osnovu analize podataka, može se izvesti zaključak da je najveći deo promena u trgovini tokom privredne reforme zabeležen nakon 1965. godine, što potvrđuje pretpostavku da je „velika reforma” iz 1965. godine imala daleko značajniji efekat na privredu nego „mala reforma” iz 1961. godine.

Takođe, podaci dobijeni ovim istraživanjem ukazuju na to da je, makar na planu spoljne trgovine, najveći deo nastalih promena preokrenut već nakon 1970. godine, što implicira da su ideje reforme napuštene već tada.

Postoji više mogućih objašnjenja neuspeha privredne reforme. Razlozi neuspeha se mogu podeliti u dve kategorije – unutrašnje i spoljašnje razloge. O unutrašnjim razlozima neuspeha pisali su istaknuti jugoslovenski ekonomisti iz ovog perioda poput Iva Perišina i Branka Horvata.⁵⁶ Spoljašnji razlozi mogu se pronaći u evropskim integracionim kretanjima, koja su otežala trgovinu sa ovim područjem, i kretanjima na svetskom tržištu u ovom periodu, na koje Jugoslavija nije bila dovoljno pripremljena. Ipak, dublja analiza razloga za neuspeh reforme na ovom polju zahteva posebno istraživanje i prevazilazi okvire ovog rada.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije, Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 751, Savezni sekretarijat za ekonomske odnose sa inostranstvom.
- Archivio Storico Banca d'Italia (ASBI), fondo Ufficio Italiano dei Cambi (UIC), sottofondo Rapporti con l'estero.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova (DAMSP), Politička arhiva Sekretarijata za spoljne poslove, Italija.

Objavljeni izvori

- *Statistika spoljne trgovine FNRJ*, 1955–1963. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1955–1963.
- *Statistika spoljne trgovine SFRJ*, 1963–1980. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1963–1980.
- *Statistički godišnjak FNRJ* 1955–1960. Beograd: Savezni Zavod za Statistiku, 1955–1960.
- Igrutinović, Milan. *Jugoslavija i Evropska ekonomska zajednica: dokumenti 1957–1992*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020. (Cyrillic)
- *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini*. Beograd: Savezni zavod za privredno planiranje, 1962.
- Džeba, Krešo, i Milan Beslač. *Privredna reforma: Što i zašto se menja*. Zagreb: Vjesnik, 1965.

Izvori sa interneta

- Annual Herfindahl-Hirschman Index market concentration score worldwide from 1988 to 2020, by Catalina Espinosa Sep 2, 2024. <https://www.statista.com/statistics/1339418/herfindahl-hirschman-index-worldwide/>, pristupljeno 7. 12. 2024.

⁵⁶ Razlozi neuspeha reforme na planu spoljne trgovine usko su povezani sa razlozima neuspeha reforme na drugim poljima, o čemu su pisali već pomenuti Horvat i Perišin, Milan Golijanin, Nikola Miljanić, Miodrag Ugričić i drugi ekonomisti. Istorijska perspektiva može se pronaći u ranije pomenutim monografijama o ekonomskoj istoriji Jugoslavije koje su napisali Vudvord, Dajker i Korica-Unkovski.

- Federal Trade Commission and Department of Justice, Horizontal Merger Guidelines (August 19, 2010), pristupljeno 7. 12. 2024.
- Guidelines on the assessment of horizontal mergers under the Council Regulation on the control of concentrations between undertakings, Official Journal C 031, 05/02/2004, pristupljeno 7. 12. 2024.

Literatura

- Antwi Boateng, Osman, and Noura Hamad Salim Al Jaberi. „United Arab Emirates Post Oil Strategy: An Examination of Diversification Strategies and Challenges”. *Politics & Policy* 50, no. 1 (2022), 380–407. DOI: 10.1111/polp.12457
- Berend, Ivan T. *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*. Beograd: Arhipelag, 2009.
- Cvetković, Emilija „Dva plana i dva Maršala’ u svetlu jugoslovensko-američkih odnosa (1947–1951)”. *Baština: glasnik* 57 (2022): 253–270. DOI: 10.5937/baština32-34185
- Cvetković, Vladimir Lj. *Pogled iza gvozdene zavesе. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*. Beograd: INIS, 2013.
- Dimić, Ljubodrag. *Jugoslavija i Hladni rat: Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. „Svi u fabrike! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955”. *Istorija 20. veka* 2 (2009): 103–114.
- Dragišić, Petar. „Kako je Trst postao naš. Jugoslovenska konzumeristička praksa u Trstu šezdesetih i sedamdesetih godina”. U *Tradicija i transformacija: transnacionalna iskustva jugoslovenske istorije. Zbornik radova. Knj. 2* ur. Olga Manojlović Pin-tar i Vera Gudac Dodić, 227–241. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019.
- Dyker, David A. *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*. London: Routledge, 2011.
- Ervani, Eva, Tri Widodo, and Muhammad E. Purnawan. „Comparative Advantage and Trade Specialization of East Asian Countries: Do East Asian Countries Specialize on Product Groups with High Comparative Advantage?”. *International Business Research*, Canadian Center of Science and Education 12, no. 2 (2019): 113–134.
- Feenstra, Robert C. *Advanced International Trade: Theory and Evidence*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Golijanin, Milan. *Bankarstvo Jugoslavije: teorija, organizacija i poslovanje*. Beograd: Privredni pregled, 1983.
- Golijanin, Milan. *Monetarni sistem i monetarno-kreditna politika Jugoslavije*. Zagreb: Izdavačko instruktivni biro, 1979.
- Haddad, Mona, Jamus Jerome Lim, Cosimo Pancaro and Christian Saborowski. „Trade Openness Reduces Growth Volatility When Countries Are Well Diversified”. *Canadian Journal of Economics* 46, no. 2 (2013): 765–790.
- Herfindahl, Orris. *Concentration in the U.S. Steel Industry*. Dissertation. New York: Columbia University, 1950.
- Hirschman, Albert O. *National Power and the Structure of Foreign Trade*. Berkeley: University of California Press, 1945.
- Horvat, Branko „Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period”. *The American Economic Review* 3 (1971): 71–169.
- Horvat, Branko. *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb: Globus, 1989.
- Horvat, Branko. *Ekonomska nauka i narodna privreda*. Zagreb: Naprijed, 1968.

- Horvat, Branko. *Jugoslavenska privreda 1965–1983, prognoze i kritike*. Zagreb-Ljubljana: Cankarjeva založba 1984.
- Irwin, Douglas A. „The GATT in Historical Perspective”. *American Economic Review* 85, no. 2 (1995): 323–328.
- Jackson, Ian. *The Economic Cold War: America, Britain, and East-West Trade, 1948–63*. New York: Palgrave, 2001.
- Kačavenda, Petar, ur. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1999.
- Krugman, Paul R., and Maurice Obstfeld. *International Economics: Theory and Policy*. 6th ed., New York: Pearson Addison-Wesley, 2003.
- Latifić, Ibrahim. *Privreda u godinama reforme / The Economy in Years of the Reform*. Beograd: Zavod za statistiku, 1969.
- Milak, Enes. „Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948”. U *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, ur. Petar Kačavenda, 175–180. Beograd: ISI 1996.
- Ninković, Momir. „Ekonomske odnose Jugoslavije i Sovjetskog Saveza: (1945–1964)”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023. (Cyrillic)
- Osakwe, Patrick, Amelia Santos-Paulino, and Berna Dogan. „Trade Dependence, Liberalization and Exports Diversification in Developing Countries”. *Journal of African Trade* 5 (2018): 19–34.
- Perišin, Ivo. *Novac, kredit i bankarstvo u sistemu samoupravljanja*. Zagreb: Informator, 1975.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988. (Cyrillic)
- Piljak, Milan. „Glavni mehanizmi kontrole privrede u socijalističkoj Jugoslaviji”. U *Tradicija i transformacija: političke i društvene promene u Srbiji i Jugoslaviji u 20. veku. Knjiga 11. Zbornik radova*, uredio Vladan Jovanović, 281–296. Beograd: INIS, 2015. (Cyrillic).
- Piljak, Milan. „Reforme jugoslovenskog ekonomskog sistema 1945–1965”. U *Istorijska tribina: istraživanja mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije. Zbornik radova*, uredio Zoran Janjetović, 219–239. Beograd: INIS, 2013. (Cyrillic)
- Radić, Radmila, ur. *1968: četrdeset godina posle. Zbornik radova*. Beograd: INIS, 2008.
- Rakonjac, Aleksandar. „Između Istoka i Zapada: Zaokreti u jugoslovenskoj posleratnoj spoljnotrgovinskoj politici (1945–1952)”. U *Novi horizonti spoljne politike Jugoslavije – Balkan, Evropa, Svet*, uredili Jovan Čavoški i Aleksandar V. Miletić, 83–116. Beograd: INIS, 2023. (Cyrillic). DOI: 10.31212/2023.novi.horizonti.rak.83-116
- Rakonjac, Aleksandar. „Obnova starih i uspostavljanje novih trgovinskih odnosa (1945–1947) – Jugoslavija, SSSR i države ‘narodne demokratije’”. *Tokovi istorije*, 1 (2018): 55–79. (Cyrillic). DOI: 10.31212/tokovi.2018.1.rak.55-79
- Rakonjac, Aleksandar. „Počeci privrednog planiranja u Jugoslaviji 1946. godine – ideje, organizacija i institucionalizacija”. *Tokovi istorije*, 2 (2016): 151–176. (Cyrillic)
- Ramšak, Jure. „Jugoslavija i ambivalentnost ekonomske saradnje Jug-Jug u sedamdesetim i osamdesetim godinama”, *Tokovi Istorije* 32, 1 (2024): 203–225. DOI: 10.31212/tokovi.2024.1.ram.203-224
- Samjuelson, Pol A., i Viliam D. Nordhaus. *Ekonomija*. 18. izdanje. Beograd: MATE d.o.o, 2009. (Cyrillic)
- Selinić, Slobodan. *Jugoslavija i Zapad 1980–1983: Spoljni dug i unutrašnja kriza*. Beograd: INIS, 2024. (Cyrillic)

- Tomić, Ognjen. „Monetarna politika Narodne banke nakon ukidanja Opšteg investicionog fonda (1963–1968)”. U *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju*, uredili Jelena Minović, Milica Kočović de Santo i Aleksandar Matković, 151–175. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2021.
- Tomić, Ognjen. „Politika i trgovina. Primer Jugoslavije i Italije 1963–1978”, U *Nasleđe Andreja Mitrovića*, uredio Nemanja Radonjić, 281–302. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2024. (Cyrillic)
- Tomić, Ognjen. „Trgovinski odnosi Italije i Jugoslavije 1963–1978”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023. (Cyrillic)
- Unkovski-Korica, Vladimir. „Self-Management, Development and Debt: The Rise and Fall of the ‘Yugoslav Experiment’”. In *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*. edited by Igor Štiks and Srećko Horvat, 16–52. London: Verso, 2015.
- Unkovski-Korica, Vladimir. *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. London/New York: I. B. Tauris, 2016.
- Varufakis, Janis. *Globalni Minotaur*. Beograd: Profil knjiga, 2015. (Cyrillic)
- Woodward, Susan L. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- Zaccaria, Benedetto. *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980*. London: Palgrave Macmillan, 2016.

Summary

Ognjen Tomić

Yugoslav Economic Reforms in the Context of Foreign Trade: A Quantitative Analysis (1955–1980)

Abstract: This paper examines the impact of the 1961 and 1965 economic reform measures on Yugoslavia's foreign trade through the analysis of statistical data, archival sources, and relevant literature. The reform measures aimed to liberalize the exchange of goods, strengthen market mechanisms in Yugoslavia, and establish the convertibility of the dinar. These measures sought to increase trade volume, open Yugoslavia to foreign markets—particularly toward Western countries—balance the trade deficit, and stimulate positive changes such as greater diversification and improved structure of Yugoslav exports. By analysing six different parameters of Yugoslavia's foreign trade across three main categories (overall foreign trade development, geographical distribution of foreign trade, and trade structure) over five five-year periods from 1955 to 1980, this paper presents the short- and medium-term effects of economic reform measures on Yugoslavia's foreign trade.

Keywords: economic history, Yugoslav history, foreign trade, trade liberalization, economic reform, Cold War, international trade, trade diversification, trade structure.

The economic reform in Yugoslavia aimed to liberalize foreign trade, expand the volume of commerce, and introduce convertibility of the dinar. As part of this initiative, Yugoslavia signed numerous trade liberalization agreements with convertible currency countries and joined GATT in 1966. Regarding the balance of trade, the reform sought to achieve a balance in the trade deficit, primarily by increasing exports to convertible currency areas.

The reform positively influenced trade volume, as foreign trade grew faster than the GDP during the 1960s. This trend persisted, even accelerating, after the reform's abandonment in 1970, indicating its long-lasting effects. Regarding the trade balance, two phases are evident: between 1960 and 1965, the ratio of exports to imports increased, reducing the trade deficit. However, after 1965, the deficit grew again, reflecting the reform's failure to ensure long-term trade stability. This likely contributed to abandoning the reform, but the negative trend continued throughout the 1970s.

Geographically, although the reform did not explicitly target increased trade with the Western bloc, measures promoting trade with convertible areas naturally boosted such exchanges. After 1965, Western countries' sha-

re in Yugoslav trade rose, but this trend ended by 1970 with the reform's abandonment.

In terms of structure, the reform aimed to increase the share of highly processed products in Yugoslav exports. Not only was this goal unmet, but the reform led to stagnation in what had been a positive trend in this area prior to its implementation, a trend that resumed after the reform was abandoned. Regarding diversification, measurements using the Herfindahl-Hirschman Index (HHI) did not indicate any positive trends that could be associated with the reform measures, either in terms of trade partners or the products traded.